

१२ भा. भा. श्रीमोक्ष

१२ भा. भा. श्रीमोक्ष

१२ भा. भा. श्रीमोक्ष

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગૂજરાતી કાર્પોગ્રાફ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૨૮૫૬ કિંમત ૦.૪૦.૦

ગ્રંથનામ દાક્ષી મોષ્ટેશોરી

વર્ગાંક ૩૧૮૧૬૨

ઘરમાં મોન્ટીસોરી

તા રા ળે ન

આર. આર. શેઠની કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : અમદાવાદ

દસ આના

ગ્રન્યુઆરિ '૬૧

પ્રકાશક :

જુરાલાલ ર. શેઠ

આર. આર. શેઠની કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ

પ્રગત વિદ્યા મંડળ પ્રથમ
અમદાવાદ
૨૨૮૫૬
જુરાલી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
: ૧૦૮ :

પહેલી વાર : માર્ચ ૧૯૨૯ : ૧૧૦૦ નકલ

બીજી વાર : એપ્રિલ ૧૯૩૧ : ૧૧૦૦ નકલ

ત્રીજી વાર : ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭ : ૬૦૦ નકલ

ચોથી વાર : જાન્યુઆરી ૧૯૪૧ : ૧૧૦૦ નકલ

મુદ્રક :

પટેલ મણીલાલ કલ્યાણદાસ

સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

પાંચકુવા દરવાજા બહાર-અમદાવાદ

અ નુ ક્ર મ

પ્રકરણ ૧ લું આમુખ.	૩
પ્રકરણ ૨ જી સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસંસ્કૃતિ . .	૧૩
પ્રકરણ ૩ જી ઇદ્રિયોનો વપરાશ	૨૫
સ્પર્શેન્દ્રિય-૨૬; આંખની ઇદ્રિય-૩૨;	
શ્રવણેન્દ્રિય-૩૩; સ્વાદ અને મંઘ-૩૪	
પ્રકરણ ૪ થું ઘરમાં બાળક	૩૭
પ્રકરણ ૫ મું શાંતિની રમત	૪૩
પ્રકરણ ૬ ઠું સામાજિક જીવનની તાલીમ, . .	૫૧
જુતાન બીડવાં-૫૩; ચાલવું-૫૫; સૂપડી	
સાવરણી-૫૬; હાથ ધોવા-૬૪; મોટા	
પાયા ઉપર સાફસૂફ-૬૮; પીરસવું-૭૧;	
જમ્યા પછીની સાફસૂફ-૭૬	
પ્રકરણ ૭ મું શારીરિક રમતો	૮૧

પ્રકરણ ૮ મું	બાળઉદ્દોગ	૮૭
પ્રકરણ ૯ મું	હાથકારીગરી અને કળા	૯૯
	શીવણકામ-૧૦૦; ગૂંથણ-૧૦૨; રેંટિયો- ૧૦૩; રસોઈ-૧૦૬; કાગળ કાતરવા-૧૧૧; ઘરમાં ચિત્તકામ-૧૧૨; માટીકામ-૧૧૮	
પ્રકરણ ૧૦ મું	કુદરતનો પરિચય	૧૨૩
	(૧) પ્રવાસ-શહેર જોવું-૧૨૪; સીમમાં- ૧૨૮; બહારગામ-૧૩૨; (૨) બાગ- કામ-૧૩૬; (૩) પ્રાણીઉછેર-૧૩૮	
પ્રકરણ ૧૧ મું	ઘરમાં સંગ્રહસ્થાન	૧૪૧
પ્રકરણ ૧૨ મું	આનંદવિનોદ	૧૪૯
	વાર્તા-૧૫૧; રમત-૧૫૨; વાચન-૧૫૪ વાતચીત-૧૫૫; નાટ્યપ્રયોગો-૧૫૬; ગીતો ને રાસ-૧૫૭; સંગીત-૧૫૮	
પ્રકરણ ૧૩ મું	ક્યારે કરશું ?	૧૬૧

ઘરમાં મોન્ટેસોરી

પ્રકરણ પહેલું

આમુખ

આમુખ

મારી દીકરી બે અઢી વરસની થઈ એટલામાં તો તેનાં શિક્ષણ, નિયમન, પ્રવૃત્તિ-અપ્રવૃત્તિ વગેરે સંબંધે કેટલાયે પ્રશ્નો મારી સામે ખડા થયા; મેં પુસ્તકો વાંચ્યાં, માસિકો જોયાં, મિત્રોની સાથે વાતચીત કરી પણ ક્યાંયથી સંતોષકારક ઉત્તર મળ્યો નહિ. મારા આમાન્ય માનસશાસ્ત્રના પરિચયને લીધે જ મને મુશ્કેલીઓ વધારે દેખાયા કરતી હતી. બાળક ખાય છે, પીએ છે, નાચે છે, દોડે છે એટલે બધું સારું ચાલે છે એમ હું તો માની શકતી ન હતી; પરંતુ મુશ્કેલીના ઉકેલનો રસ્તો જડતો ન હતો ને માત્ર મૂંઝવણ જ અનુભવતી હતી.

આવી સ્થિતિમાં ડૉ. મોન્ટીસોરીનું સાહિત્ય મારા હાથમાં આવ્યું. મને થયું કે જાણે મારા ઉપર ઈશ્વરના આશીર્વાદ ઊતર્યા. એકાએક મારી ઘણી મૂંઝવણો દૂર થઈ. ઘણીઓનો ઉકેલ કેમ થાય તેનો જાતે વિચાર કરવાની દૃષ્ટિ પણ મળી. છતાં મારી દીકરીના સીધા શિક્ષણનો પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહ્યો. એટલું જ નહિ, પણ તે ઊલટો

અમણે ગૂંચવાયો. તે પ્રશ્ન કેમ ઉકેલાયો એ વાત કોઈ બીજે પ્રસંગે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ કહું કે મોન્ડીસોરી પદ્ધતિએ મને નવી માતા બનાવી.

આમ મોન્ડીસોરી પદ્ધતિનો મારો પ્રથમ અભ્યાસ માઆપની દષ્ટિએ થયેલો: બાળઉંઘરમાં ઘરમાં પડતી મુશ્કેલીના ઉકેલની શોધમાં થયેલો. ભાવનગર આવીને તે પદ્ધતિનો જાંડો અભ્યાસ કરતી વખતે તેમ જ ત્યાંની મોન્ડીસોરી શાળામાં કામ કરતી વખતે પણ કોણ જાણે કેમ મારા સામે આ ઘરની દષ્ટિ હમેશાં રહ્યા જ કરી છે. તેથી જ આ મોન્ડીસોરી પદ્ધતિના મારા અભ્યાસ અને અનુભવમાંથી એક માતા તરીકે મને જે લાભ થયો, તે અન્ય સઘળાં માતાપિતાઓ આગળ મૂકવા હું પ્રેરાઈ છું.

એશક, આ પુસ્તકના વાચનથી બાળકના સમગ્ર શિક્ષણ પરત્વે સમાધાન થવાનું નથી જ. કારણ કે ભણે આપણે ઘરમાં બાલમાનસના વિકાસને આડે ન આવવાની સંભાળ લઈએ, તેના વિકાસને પોષકવાતાવરણ આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ, પણ તેથી મોન્ડીસોરી શાળાની ગરજ સરે છે એવું નથી. જિલ્લું એ વિષયમાં આપણે જેમ જેમ વધારે જાંડાં જિતરીએ છીએ તેમ તેમ મોન્ડીસોરી શાળાની અનિવાર્યતા આપણને દેખાય જ

છે. મેં પોતે તો ધરમાં મોન્ડીસોરીનાં સાધનો રાખીને મારી દીકરી માટે મોન્ડીસોરી વર્ગ ચલાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરી ન્તેયો છે. મારો અનુભવ એવો આવ્યો છે કે ધરમાં ‘ મોન્ડીસોરી શાળા ’ ન ચાલે; પણ ધરમાં આપણે મોન્ડીસોરી પદ્ધતિના પ્રકાશમાં ચાલી શકીએ. ધરમાં તેના કેટલાએક વ્યવહારો સારી રીતે અમલમાં ઉતારી શકીએ. કેટલાંએક સામાન્ય તત્ત્વો ધ્યાનમાં રાખીએ તો ઘડીએ ને પહોરે બાલવિકાસને આપણે હાથે જો હરકત પહોંચે છે તે અટકાવી શકીએ. આજે પાંચ વર્ષ સુધી મોન્ડીસોરી શાળામાં કામ કર્યા પછી, અને ધરમાં બાળકને તેના પ્રકાશમાં ઉછેરવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી, મારો એક મત ચોક્કસપણે બંધાયો છે કે ધરમાં તો આટલું જ બને; બાકીનું શાળા વિના રહી જાય. ધર અને શાળાની વચ્ચેની સૂક્ષ્મ છતાં ચોક્કસ મર્યાદા મારી આંખ આગળ સ્પષ્ટ થાય છે. આ મર્યાદા આપણે જાણવી જોઈએ. માટે જ આ ‘ ધરમાં મોન્ડીસોરી ’ ને કોઈએ ‘ ધરમાં મોન્ડીસોરી શાળા ’ તરીકે ન સમજવી. વળી શાળાની અવેજીમાં દાખલ કરવાની વસ્તુ તરીકે હું આને મૂકતી નથી, પરંતુ મોન્ડીસોરી શાળા હોય તો તેની પૂર્તિ અથવા સહકાર તરીકે આ છે. અને શાળા ન હોય ત્યાં, સામાન્ય

શાળાથી બાળકને કાંઈક ઓછું નુકસાન થાય એટલું માબાપો ઘરમાં કરી શકે, તેવી મદદ આ પુસ્તક આપશે એમ હું માનું છું. આ ઉદ્દેશથી જ આ પુસ્તક લખાયું છે. હું ધારું છું કે આ વાંચીને માબાપોને ઘરમાં બાળક સાથે વર્તવાની બાબતમાં થોડુંએક માર્ગદર્શન તો થશે. પણ આ વાંચીને જો માબાપોને એ વિષય પરત્વે વધારે જાણી લેવાનું, જોઈ લેવાનું ને અભ્યાસ કરવાનું મન થશે તો આ પુસ્તક લખ્યાનું ખરું સાર્થક ગણાશે.

મોન્ટ્રીસોરી પદ્ધતિની ત્રણ વિશેષતાઓ છે: એક સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત, બીજું સ્વયંસ્ફૂર્તિજન્ય પ્રવૃત્તિ અને ત્રીજું ઇન્દ્રિયકેળવણી માટેનાં પ્રયોગક સાધનો.

સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિનો ખરેખરો ઊંડા ખ્યાલ, તેને લગતા વિધિનિષેધો, તેને લગતા વ્યક્તિગત અટપટા પ્રશ્નો, વગેરેમાં સામાન્ય માબાપોએ બહુ ઊંડા ઊતરવાની જરૂર નથી. જરૂર હોય તો પણ તે ખ્યાલ લેવા માટે જે અભ્યાસ અને અનુભવની અપેક્ષા રહે છે, તે માટે બધાં માબાપો વખત ન જ આપી શકે. ધારો કે ફરજિયાતપણે વખત અપાવવાનું આપણા હાથમાં હોય તો પણ પદ્ધતિનો તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક ભાગ બધી રી શીખી લેવાની બધાં માબાપો તાકાત ધરાવે

જ એમ પણ નથી. જેમ આપણને શરીર છે છતાં આપણે બધાં પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી દાકતરો બનતાં નથી (ને સામાન્યતઃ બનવાની જરૂર પણ નથી) પણ માત્ર બધાં શરીરીઓએ શરીરને લગતા આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો જાણવાની જરૂર છે, જેમ બાળકોને ઉછેરવામાં શરીરની સામાન્ય સંભાળ લેવાની આવડતની જ જરૂર છે, તેમ જ બાળકોના શિક્ષણની બાબતમાં પણ શિક્ષણના મૂળભૂત એવા સામાન્ય સિદ્ધાંતો જ જાણવાની દરેક માબાપની ફરજ છે.

વળી આપણે ચોપડીઓ વાંચીને જે વાઢકાપનાં સાધનો ઘેર વસાવીએ તો કામ ન જ આવે. સાધનોના ઉપયોગની આવડત તથા તેના દુરુપયોગ વગેરે પરત્વેનો ઉપયોગ પાકો ખ્યાલ ન હોય તો સાધનો શા કામનાં ? વળી મોટો હોશિયાર સર્જન હોય તોપણ તે જ્યાં ત્યાં સાધનો વસાવી સાધનો વાપરી શકતો જ નથી; તેને માટે જ ખાસ ફિટ-અપ કરીને ગોઠવેલા ઓપરેશન રૂમમાં જ તેનો વપરાશ લાભાર્થે થઈ શકે છે. મોન્ડીસોરી પ્રબોધક સાધનોની વાત પણ કાંઈકે એવી જ છે. આ પદ્ધતિ સાચેસાચ શાસ્ત્રીય છે, અને કોઈ પણ વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા જેટલું જ મોન્ડીસોરી શાળામાં મહત્ત્વ છે. ધરમાં સાધનો વસાવી દીધાં

એટલે મોન્ટીસેરી શાળા થઈ જતી નથી. આ પદ્ધતિના ઓછામાં ઓછા બેએક વર્ષના અભ્યાસ પછી જ સાધનોના ઉપયોગ-દુરુપયોગનો ખ્યાલ આવે છે; અને ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ રીત-સરની શાળા વસાવ્યા વગર તે બહુ કામનાં નથી. માટે માયાપોએ સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્કૃતિના ખ્યાલો ધીરે ધીરે કેળવતા જવા અને ઈંદ્રિય-કેળવણી અને પ્રબોધક સાહિત્યના તાત્ત્વિક વિચારમાં ઊંડા ન ઊતરતાં ઘરમાં બાળકને કેમ સ્વ-તંત્રતા મળે અને ઈંદ્રિયોને વપરાશ કેમ મળે તે સમજી લેવું. તે બાબતમાં માર્ગદર્શક વિચારો હવે પછી આપવામાં આવ્યા છે, જે સામાન્ય માયાપો માટે પગથિયારૂપ થશે.

આથી જ ‘ઘરમાં મોન્ટીસેરી’માં મોન્ટી-સેરી પદ્ધતિની ઘરમાં ઉતારવા જેવી સામાન્ય વાતો સાધારણ લોકો (lay-men) સમજી શકે એવી રીતે લખવાનો પ્રયત્ન છે. ઘરમાં માતા તરીકે જેટલું મને પોતાને કરવા જેવું લાગ્યું ને કરી જેવું તેનો સમાવેશ આમાં કર્યો છે; તેમ જ મોન્ટીસેરી શાળાની શિક્ષિકા તરીકે શાળાનાં બાળકો પરત્વે જેટલું તેમનાં માયાપોએ કરવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું છે, તેનો પણ આમાં સમાવેશ કર્યો છે.

આ પુસ્તકનો પ્રદેશ શિક્ષણનો હોવાથી બાળકોનું સામાન્ય આરોગ્ય, તેમની સ્વચ્છતા, કપડાં, ખોરાક, ઊંઘ વગેરે બાબતોને અહીં સ્થાન ન જ હોય. છતાં બાળકો બાલમંદિરમાં આવતાં-વે' ને કામ અમારે કરવું પડે છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યા વગર રહેવાતું નથી. બાળક બાલ-મંદિરમાં આવે કે તેના નખ તપાસીએ છીએ. મોટે ભાગે તે મોટા અને મેલ ભરાયેલા દેખાય છે. પછી આંખ જોઈએ છીએ. કોઈ કોઈને ચીપડા કાઢવાનું બતાવવું પડે છે. પછી નાક તપાસીએ છીએ. ઘણાઓનાં નાકમાં ગૂંગા હોય છે; અમે અરીસા પાસે લઈ જઈને તેમનું નાક સાફ કરાવીએ છીએ. પછી કાન તપાસીએ છીએ. મેલ ઘણાઓના કાનમાં દેખાય છે; કોઈ કોઈના કાન તો વહેતા પણ હોય છે. પછી દાંત તપાસીએ છીએ. કેટલાએકના દાંત છેક સડી ગયેલા દેખાય છે. આ બધી તપાસ ખરી રીતે માયા-પોએ ઘરમાં જ કરવાની છે, અને યોગ્ય જણાય ત્યાં દાકતરની સલાહ લેવાની છે. પણ આજે આ બધું શાળામાં કરવું પડે છે. ‘ધરમાં મોન્ડીસોરી’ ચલાવતા પહેલાં જ માયાપો આવું બધું તો કરી જ લે એવી ભલામણ છે. સાથે સાથે પેશાબ કરવા ક્યાં જવું તે, તથા તેની સ્વચ્છતાનો

પાઠ પણ અમારે આપવો પડે છે. આપણે ત્યાં ઘરમાંથી નીકળીએ કે ફળિયામાં કે રસ્તા ઉપર વગેરે ગમે ત્યાં પેશાબ થઈ શકે એવું શિક્ષણ સામાન્યતઃ હોય છે. તે જંગલી સંસ્કારો કાઢી નાખી નવી યોગ્ય રીતભાત પાડવાની મહેનત કરવી પડે છે. બાળકોનાં નાકકાનની તપાસ પછી કપડાંની અને ખાસ કરીને બધાંની પાસે રૂમાલ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી પડે છે. ન્યાં ત્યાં હાથનાક લૂછવાં, મોટે ભાગે શેડા કાઢીને પહેરણુની બાંધથી, ઘાઘરીથી કે થાંભલે લૂછી નાખવા, અને ન્યાં ત્યાં થૂકવું એ આપણી ખાસ ગંદી ટેવો છે. તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું કામ પણ કરવું પડે છે. પછી કપડાંની તપાસ આવે છે. રોજ ઘોચેલાં સાફ કપડાં પહેરવાનું થોડાં જ માખાપો સમજતાં લાગે છે. “સાફ કપડાં પહેરી આવો.” એમ કહીએ તો બાળકો નવાં ને ઊંચી જાતનાં પહેરી લાવે છે, ને “નવાંની જરૂર નથી.” એમ કહીએ તો હમેશનાં બેપાંચ દિવસે ઘોવાયેલાં ગંદાં પહેરે છે. હાં તો તેઓ અંદર ગંદાં અને બહાર ચોખ્ખાં પહેરીને આવે એવું પણ બને છે. એ બધી વાતો પણ સામાન્ય આરોગ્યની છે, ને એ સિદ્ધ કર્યા વગર શિક્ષણ નકામું છે. તેથી જેમ અમે પહેલાં આ બધી તપાસ કર્યા પછી જ

દટ્ટાની પેટી કે બીજી શિક્ષણનું સાધન હાથમાં લઈએ છીએ, તેમ જ માળાપોએ પણ આ બધું તો પહેલાં જ કરવાનું છે; પછી જ માળાપોએ ધરમાં મોન્ટીસોરીને પધરાવવાની છે.

ધાર્યા પ્રમાણે આ પુસ્તક માળાપોને સાચે-સાચ ઉપયોગી થાય છે કે કેમ એ તો એ પુસ્તક માળાપો વાંચે અને ધરમાં અમલ કરી જુએ ત્યારે જ ખબર પડે. આમાં કોઈ રહી ગયેલી બાબતોની પણ ત્યારે જ ખબર પડશે. અત્યારે તો આ પુસ્તક લોકવાચનના એક પ્રયાસ રૂપે જ તૈયાર થઈને પ્રગટ થાય છે.

આશા છે કે માળાપો એને સહાનુભૂતિથી વધાવી લેશે.

પ્રકરણ બીજું

સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસંસ્કૃતિ

સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિ

‘ મોન્ડીસોરી ’ શબ્દને હિચ્ચારતાં જ ને કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર જાગત થતો હોય તો તે ‘ સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિ ’નો છે.

બાઈ મેરીઆ મોન્ડીસોરી પોતે બ્રહ્મચારિણી છે, ને તેથી તે એક પણ બાળકની જાતે માતા નથી; છતાં તેનામાં બાળક પ્રત્યે વધારેમાં વધારે કામળ લાગણી જન્મી, ને તેણે જ બાલપ્રેમની વધારેમાં વધારે સાચી કલ્પના જગત આગળ મૂકી. બાલ-સન્માન-બાળકને એક વ્યક્તિ તરીકે સન્માનવાનો પેગામ તેણે જ ફેલાવ્યો. ‘ બાળકનું સ્વાતંત્ર્ય ’ એવો વિચિત્ર લાગતો શબ્દપ્રયોગ તેણે જ પ્રથમ યોજ્યો, અને પોતાની શાળામાં તેનો અમલ કર્યો.

અત્યાર સુધી તો એમ જ મનાતું કે બાળક નાનું છે. તેની સમજણ કાચી છે, તે સ્વતંત્ર ન જ હોઈ શકે; બાળક તો આજ્ઞાંકિત જ હોય. ડૉ. મોન્ડીસોરીએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે સ્વતંત્ર વ્યક્તિના જે બધા નિયમો મોટા માણસને લાગુ પડે છે, તે જ નિયમો બાળકને માટે પણ સાચા છે. બાળક આજ્ઞાંકિત હોય પણ તે બહારના દબાણથી-

બહારની બીકથી નહિ, પરંતુ અંદરની સ્વતંત્ર સ્ફુરણાથી : પોતાની જાત ઉપર કાબૂ મેળવ્યો હોય તેથી. પોતાની સ્વેચ્છાથી જ બાળક અનિયંત્રિત, અવ્યવસ્થિત, ઉચ્છૃંખલ સ્થિતિમાંથી પોતાના જ પ્રયત્નો વડે નિયમનાધીન, વ્યવસ્થિત અને સ્વાધીન બને તે જ જરૂરનું છે. પરાણે રાખેલી વ્યવસ્થા અને નિયમન બાળકને સાચું નિયમન આપતાં જ નથી; ને તેથી જ દબાણ દ્વર થતાંવેંત બાળક અવ્યવસ્થિત અને નિયમનહીન દેખાય છે: વગેરે બાબતો ડૉ. મોન્ટીસોરીએ માત્ર ચર્ચાથી કે શબ્દોથી નહિ પણ ક્રિયાથી કરી બતાવી છે.

આપણે અહીં તેની ઝીણી ચર્ચામાં ન ભિતરીએ. આપણે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખીએ કે ઘરમાં બાળકોની સાથે કામ પાડતાં ડગલે ને પગલે તેમના સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન આપણી સામે આવવાનો છે. આપણે ધ્યાન રાખીએ કે બાળકની કોઈ પણ સહપ્રવૃત્તિ વિકાસપોષક હોવાથી તેમાંથી તેને અટકાવવું નહિ; તેને તે સ્વતંત્રતાથી કરવા જ દઈએ. પ્રવૃત્તિ કદાચ જો બીજાની આડે આવતી હોય તો તેને જીદમાં સ્થળ ને વખત જોડવી આપીએ, પણ પ્રવૃત્તિને રોકીએ નહિ જ.

વળી બીજી વિચારવાની વાત આપણી ‘હા’ ‘ના’ ની છે. આપણી હા અને નામાં તેનું સ્વાતંત્ર્ય

અને પારતંત્ર્ય છે. એક ના કહી આપણે બાળકને ગુલામ બનાવી દઈએ છીએ, એક હા કહી તેને ઊડવાની પાંખો આપી શકીએ છીએ! એક જ સામાન્ય નિયમ ધ્યાનમાં રાખીએ કે જે બનતાં સુધી 'હા' પાડી શકતાં હોઈએ તો 'ના' ન જ પાડવી. મને એક બાઈ કહેતાં હતાં કે સામાન્યતઃ લોકોને એવી જ ટેવ હોય છે કે પહેલ-વહેલાં ના જ પાડવી. છતાં બાળક જે હઠ કરે તો પછી લે ત્યારે કહીને હા પાડવી. બાળક પૂછે કે 'ફરવા જઈ?' તો કહેવું 'ના.' ને પછી બહુ રડેકકળે તો 'જા ત્યારે.' એમ કહેવું, એ રીત નબળા જીલમગારની છે; સ્વતંત્રતાઉપાસક સત્તાધારીની નથી. બનતાં સુધી 'હા જ પાડવી છે' એવો નિયમ રાખીએ તો ક્યારે 'ના' પાડવી તેનો વિવેક સહેજે આપણામાં આવી જશે, અને બાળકના સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદા નિશ્ચિત થશે.

બાળકને સ્વતંત્રતા આપવી તે વ્યક્તિગત વિકાશ માટે, તેને જાતે સ્વાધીન થવા માટે; પણ જે બીજાને તે હરકતરૂપ થતું હોય (જેમકે કાઢને મારતું હોય, કાઢની વસ્તુ લઈ લેતું હોય વગેરે) તો તેને તરત અટકાવવું. અહીં તે સ્વતંત્ર નથી જ. સ્વતંત્ર એટલે પોતાનું તંત્ર જેને છે તે સ્વને જે અધીન રહી પોતાનું તંત્ર ચલાવે છે તે

સ્વને માન આપી બીજાને જે માન આપે છે તે વળી બાળકનું સ્વાતંત્ર્ય એટલે તેને હરવા-ફરવાની છૂટ, ક્રિયા કરી પોતાના સ્નાયુઓ ઉપર કાબુ મેળવવાની છૂટ, પુનરાવર્તન કરી કરી આવડત વધારવાની છૂટ. આપણી જગા જે નાની હોય તો બાળકને હરવાફરવાની છૂટ હોતી નથી. વિશેષતઃ બાળકને હરવાફરવાની છૂટ ખાસ જરૂરની છે; તેથી તેને અમુક વખત તો છૂટી જગામાં લઈ જવાનું આપણું કામ થઈ પડે છે.

બાળક ચાલતું હોય, ચડતું હોય, ફેફકા મારતું હોય, વસ્તુઓ એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જતું હોય, તો તે બધી ક્રિયા પોતાની મેળે અને પોતાની ગતિએ કરવાની તેને પૂરેપૂરી છૂટ રાખવી; આપણે વચ્ચે પડતું નહિ, તેમ જ આડે પણ આવતું નહિ. વચ્ચે વચ્ચે તેની બૂલ કાઢીએ કે દિશાસૂચન કરીએ તો ક્રિયા ઉપર કાબુ મેળવવામાં બાળકને તે ત્રિધાતક જ થઈ પડે છે. બાળક એકની એક ક્રિયા ઘણી વાર ફરી ફરીથી કરે છે, એટલે ઘણી વાર આપણે તેને અટકાવીએ છીએ. તે પણ તેની આડે આવ્યું જ બાળાય.

સામાન્યતઃ આમ શું કરે છે ને તેમ શું કરે છે, અથવા આમ કર ને તેમ કર, એમ જે વારંવાર કહેવાની આપણને ટેવ હોય છે તે પહેલી

તકે સુધારીને બાળક કાંઈ પણ કરતું હોય તો તેમાં તેનો કાંઈ પણ હેતુ છે કે કેમ, તે શું સિદ્ધ કરવા મથે છે, તેમાંથી તે કાંઈ સ્નાયુગત ક્રિયા શીખવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે કેમ, વગેરે જોતા રહેવું. આપણી ઉતાવળને લીધે કે આપણા અવલોકનને અભાવે આપણે બાળકોની ઘણી પ્રવૃત્તિઓને ફૂરતાથી એક ઝપાટે દબાવી દઈએ છીએ, તે બાળકમાં પૂરતું ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે.

મતલબ કે સ્વાતંત્ર્ય એ મનુષ્યજીવનનો પ્રાણ છે ને બાલવિકાસનો એ આત્મા છે. બાળકને જાતે જ સ્વતંત્ર કરવા આપણે મહેનત ઉઠાવીએ; એને એનું કામ જાતે કરવા દઈએ; એને એની જાતને જાતે વાપરવા દઈએ; એને જીવનનો અનુભવ જાતે જ કરવાને માર્ગ મૂકીએ, એને આપણે તેની આસપાસ વાડ રૂપે ઊભા ઊભા તેના સ્વતંત્ર વિકાસનું રક્ષણ કરીએ. ત્યારે માથાપો પોતાના અનેક નકારોને ખેંચી લેશે, પોતાના વિચારોનું દબાણ ખેંચી લેશે, પોતાના આદર્શોને બાળકે ઉપાડવા જ જોઈએ એમ વિચારવાનું બંધ કરશે, ત્યારે બાળક સ્વાતંત્ર્યની હવા લેશે; ત્યારે તે શરીર ને આત્માથી સ્વાધીન થશે ને એક વ્યક્તિ થશે. 'ધરમાં મોન્ડીસોરી' ધરમાં આવે અને એટલું ન થાય તો ધરમાં મોન્ડીસોરી આવી નહિ કહેવાય.

બીજું, બાળકની પ્રવૃત્તિ અથવા કામને ત્યારે જ કાંઈ પણ વિકાસક કિંમત મળી શકે કે ન્યારે બાળકે તે પ્રવૃત્તિ પોતાની અંદરની સ્ફુર્ણાથી એટલે સ્વેચ્છાથી કરી હોય. બાળક પાસેથી આપણે પરાણે કરાવીએ તેથી બેશક કામ થાય છે, પણ બાળક તેમાંથી કાંઈ શીખતું નથી; બાળક તેમાં ખરી રીતે કાંઈ કરતું જ નથી. તેથી ઊંડડું ન્યારે બાળક અંદરની ભૂખથી કાંઈ પણ કામ હાથમાં લે છે અને કરે છે, ત્યારે તે કામ ઉપર તે પોતાનો જીવ રેડે છે, બધી શક્તિ વાપરે છે; અને તેથી તે કામમાં તે એકાગ્ર થાય છે, શાંત થાય છે, વ્યવસ્થિત થાય છે ને પ્રવીણતા મેળવે છે. કામ પૂરું થયા પછી તે પ્રસન્ન થાય છે. કામથી તે થાકી કે કંટાળી જતું નથી પણ બીજું કામ અમણા બેરથી ઉપાડવાનો ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિ તેનામાં દેખાય છે. પણ ન્યારે બાળક પાસે પરાણે કાંઈ કામ કરાવીએ છીએ ત્યારે તેનું ચિત્ત તેમાં એંટતું નથી, તેનું ધ્યાન ઘડીક ઘડીકમાં બેધ્યાન થાય છે, કામ પૂરું થયા પછી છૂટયાની હાલ તેના મોઢામાંથી નીકળે છે, તે થાકી ગયેલું દેખાય છે ને પોતાને ગમતું એવું બીજું કામ પણ હાથમાં લેવાની તેને સ્ફૂર્તિ રહેતી નથી.

સ્વયંસ્ફુરિત પ્રવૃત્તિ આ રીતે બાળકને બધી

રીતે લાભકારક છે. તેમાં જ તેની એકાગ્રતાનો ઉત્તમ પ્રકાર થઈ શકે છે; તે દ્વારા તે હિલચાલ વગેરેની વ્યવસ્થિતતા કેળવે છે; તેમાંથી તે પોતાના ઉપર કાબૂ મેળવતાં શીખે છે. આપણે એના ઉપર લાદેલા કામથી એને ઘણું જ નુકસાન નીપજે છે. આજ દિવસ સુધી આપણે જેને તેને મહત્ત્વના માન્યા એવા વિષયોમાંથી અને આપણે ગોઠવેલે વખતે જ શીખવવાના અથવા કરાવવાના પ્રયત્નમાંથી એવું અનુભવ-અવલોકન નીકળ્યું હતું કે બાળકોનું ધ્યાન ભટકતું છે; વીશ મિનિટથી વધુ એક વિષય ઉપર તે ચોંટી શકતું નથી; અર્ધા કલાકના કામ પછી તે થાકી જાય છે. આ અવલોકન સાચું હતું, પણ કારણ જુદું હતું. પહેલાંના સોકોએ માન્યું કે બાળકનું મન પ્રકૃતિથી જ એવું ચંચલ છે, જ્યારે ખરું કારણ એ હતું કે આપણે પસંદ કરેલા કામ કે વિષય ઉપર, આપણે નક્કી કરેલે વખતે અને આપણે કહીએ તેમ જ બાળકને કરવાનું હોવાથી તે થાકી જતું અને બેધ્યાન થતું હતું. ધરમાં બાળકો સાથે વસનાર આપણે સૌ ઘણી વાર જોઈએ છીએ કે બાળક એકાદ નાની પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ કલાક સુધી અથવા કેટલીક વાર તો કલાકો સુધી મંડ્યું રહે છે. આપણે બાળકને સ્વયંસ્ફુરિત વ્યાપાર કરવાની અનુ-

કુળતા કરી જ આપીએ; અને આપણને ગમતા
એજ આપારોમાં બાળકને ન લગાડીએ.

સ્વયંસેવિતિ પ્રવૃત્તિમાં બાળકને સમયની
પસંદગીની છૂટ જોઈએ. સામાન્યતઃ બાળકો ઇંદ્રિ-
યોના આપારો માગે છે. એવાં બધાં કામો કર-
વાની સગવડ કરી આપ્યા પછી તેમાંથી અમુક ક્ષણે
બાળકે શું કરવું તે તેણે પોતે જ નક્કી કરવાનું
છે. પસંદગીની પાછળ તેની ઇંદ્રિયની ભૂખ હોય
છે, તેનું અંગત વલણ હોય છે. જેમકે આપણે
રેડિયો, માટીકામ, ચિત્રકામ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ
મૂક્યા પછી ચિત્રકારનું બીજા જેનામાં છે તે
બાળક ચિત્રકામ લઈને જ બેસશે. તે ભલે ગમે
તેટલો વખત બેસે. તેને તે વખતે ‘અત્યારે માટી-
કામનો વખત છે માટે તે લેવું જોઈએ.’ એમ
કહીએ તે માટીકામ લેવાનીએ તો બાળક ચિત્ર-
કામમાં જે પ્રવીણતા મેળવત અથવા મૌલિક
સર્જન કરત તે તો અટકે છે જ; બિલકુલ જેમાં
તેનું મન નથી એવું માટીકામ લેવાથી તે કામમાં
કદાચ આગળ ઉપર તેનામાં જે શક્તિ આવી
જવાનો સંભવ છે તે પણ બંધ થાય છે. કારણ-
કે એક ઇચ્છા પ્રબળ હોય ત્યારે તેને રોકી બીજું
કામ હાથમાં લેવાથી બિલકુલ તે કામ પ્રત્યે પણ
કંટાળો બંધાય એ સંભવનીય છે.

તેથી ધરમાં કામે પૂરાં પાડતી વખતે પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું કે બાળક જે પ્રવૃત્તિ તરફ શોખ બતાવતું હોય તેજ પ્રવૃત્તિ મન માગે તે વખતે તેને પૂરી પાડવી. સીવલુકામ ઉપયોગી છે એમ ધારી તેજ પૂરું પાડવાનું નથી. આપણા બાળકને બાગકામનો શોખ હોય ને આપણે તેને સીવલુકામ પૂરું પાડીએ તે શા કામનું ? આપણા જન્મવાખાવાના વગેરે સમયો નક્કી રાખીને બાળકને પોતાની પ્રવૃત્તિ માટે વખત ગોઠવી આપ્યા પછી તેના એ વખતમાં બાળક વાંચે કે લખે. ચા રેંટિયો કાંતે કે બાગકામ કરે તે પસંદગી તેના હાથમાં છોડવી. આપણે એટલું જ જોવાનું કે બાળક કાંઈક કામમાં એકાગ્ર છે કે નહિ, કાંઈક સાધ્ય કરવાની મહેનતમાં છે કે નહિ, કાંઈક ઉદ્યોગમાં છે કે નહિ.

પોતાના પ્રયત્નથી-પોતાની બુદ્ધિથી એક એક ડગલું ભર્યાની કિંમત આપણા દિશાસૂચન પછી આપણી મદદથી દસ ડગલાં ચાલ્યા કરતાં સોગણી વધારે છે. તેથી માટીકામ વગેરેમાં આપણે તેને શીખવીએ અને મદદ કરીએ તો તે સુઘટિત ઘાટો બનાવશે; પણ પોતાના પ્રયત્નથી માંડમાંડ બનાવેલું રીંગણું એ ઘાટો કરતાં વધારે કિમતી છે. માટે બાળકે પોતે શું ચાતર્યું છે, એણે પોતે શું

લખ્યું છે, એણે પોતે કંઈ રાંગોળી પૂરી છે, તે જોતા રહેવાનું છે. તેને દિશાસૂચન માટે તે તે જાતનું કામ બતાવીએ; કોઈ વાર આપણને જ આવડતું હોય તો આપણે કરીએ; પણ સીધા અનુકરણમાં જાણી જોઈને ન મૂકીએ. તે પોતાની પસંદગીથી કોઈનું અનુકરણ કરે તો વાત જુદી.

સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસંસ્કૃતિના પ્રશ્નો બહુ જ અટપટા છે. અહીં તો માત્ર થોડોએક સામાન્ય ખ્યાલ આપ્યો છે. હવે પછી બતાવેલી બધી પ્રવૃત્તિઓ આ સિદ્ધાંતોના પ્રકાશવામાં કરવાની છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

—◆—
ઇદ્રિયોનો વપરાશ

ઇંદ્રિયોનો વપરાશ

આલશિક્ષણની શરૂઆત ઇંદ્રિયકેળવણીથી જ થવી જોઈએ, કેમકે ઇંદ્રિયો જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો છે. આ સાધનો તૈયાર થાય તો જ્ઞાન મેળવવાનું કામ તો બાળકો પોતાની બળે જ કરી શકે છે. એને બદલે આજે આપણે સામાન્યતઃ સીધેસીધું જ્ઞાન આપવા પ્રેરાઈએ છીએ. આ-જની નિશાળોમાં પણ એકદમ લેખન, વાચન, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પદાર્થવિજ્ઞાન વગેરે જ્ઞાનના વિષયોથી જ શિક્ષણની શરૂઆત થાય છે. આ જ્ઞાન ‘આપ્યા જ્ઞાન’ બરાબર છે; અને ‘આપ્યું ને તાપ્યું’ એ કહેવત પ્રમાણે આપેલું જ્ઞાન કેટલા દિવસ ચાલવાનું? જો બાળકને જ્ઞાન લેવાનો માર્ગ ઉઘાડી દઈએ તો અનંત જ્ઞાનના ભંડાર તેની આગળ ખુલ્લા થાય છે. જ્યારે આપીએ તેટલું જ બાળક લે, શીખવીએ તેટલું જ સાંભળે, એમ રાખીએ તો જ્ઞાન લેવાનો બાળકનો હમેશનો આધાર આપણે એટલે શિક્ષકો ને મોટેરાંઓ બની રહીએ છીએ. આમાં પરાવલંબન છે. વળી મોટી ખામી તો એ છે કે આપણે જે જ્ઞાન આપવા

નીકળીએ છીએ તેમાં બાળકને રસ પડતો નથી.. કારણકે જ્ઞાન બ્રહ્મ કરવાવાળી ઈંદ્રિયો અંદરથી જ્ઞાન લેવા માટે તરવર તરવર કરતી હોતી નથી, કારણકે ઈંદ્રિયોની કેળવણીના વિચારને આપણા બાળકોએ અને શિક્ષણની રીતિમાં અવકાશ નથી.

આપણને બાળકની જ્ઞાનેંદ્રિયો કે કર્મેંદ્રિયોનાં તંદુરસ્ત વ્યાપારોની પરવા જ નથી. આપણે ઈંદ્રિયોનું હલનચલન માગતા નથી. બાળકને જાત-જાતના અવાજો સાંભળવા ગમે છે તો ચાલો આપણે ઘંટડીઓ વગાડીએ; તેને જાતજાતનાં કપડાંને અડવાનું મન છે તો ચાલો નાના નાના, જાતજાતનાં કપડાંના કટકા બતાવીએ; તેને સૂંઘવું ગમે છે તો ચાલો નવી નવી ગંધોનો અનુભવ કરાવીએ. એવી એવી બાબતો આપણા લક્ષમાં જ નથી. આપણે તો માત્ર જ્ઞાનના લોભી થયા છીએ. બાળક છ વરસનું થયું ને હજી વાંચતું કેમ નથી ! હજી પલાખાં કેમ આવડતાં નથી ! હજી મોપાટ કડકડાટ કેમ બોલતું નથી ! એમ આપણને થાય છે. દસ બાર વરસનું બાળક થયું, હજી આપણી રાજધાનીનું નામ જાણતું કેમ નથી? વગેરે જાતની ચિંતા આપણે કરીએ છીએ. આ ચિંતા ઘણું ભાગે વૃથા છે. તેવી જ રીતે મારા બાળકને તો આ આવડે છે, આ આવડે છે, એમ:

કરીને આપણે સંતોષ મानीએ છીએ તે પણ વૃથા જ હોય છે; એ સમજણ વિનાનું અભિમાન છે. આપણે માયાપોએ તો ખરી રીતે એ જોવાનું છે કે બાળક પોતાની ઈંદ્રિયો વાપરીને કાંઈ નવું નવું જાણવાના પ્રયત્નો કરે છે કે નહિ ? તેનામાં એકદરે જ્ઞાન લેવા માટેની ઈંદ્રિયો તંદુરસ્ત છે કે નહિ ? તેની આંખો, કાન, સ્પર્શ વગેરે ઈંદ્રિયો વાતાવરણમાંથી વગર આપ્યું જ્ઞાન લઈ રહ્યાં છે કે નહિ ?

ઈંદ્રિયોના વિકાસ અને તરવરાટ મોન્ડીસોરી શાળામાં પ્રબોધક સાધનો વડે થાય છે. પણ આપણો પ્રશ્ન તો ધરનો છે. ધરમાં ઈંદ્રિયોની શક્તિ વધારવા આપણે શું કરી શકીએ ?

આપણે જિજ્ઞાસી ઈંદ્રિયોના વ્યાપારોને ધરમાં અવકાશ આપી શક્યાં નથી તેથી નાનાં બાળકોને રાખવાનું કામ વધારેમાં વધારે અઘરું થઈ પડે છે. પહેલવહેલી નડતી વાત એ હોય છે કે બાળક જ્યાં ત્યાં અડે છે, ને જો તે લેવા હોડે છે. આપણે સામાન્યતઃ બાળકની આ વૃત્તિને એક ઉપાધિરૂપ ગણી તેને તેમ કરવાની ના પાડીએ છીએ, ને મારીને, વઢીને કે સમજાવીને અડવાની નાં સિદ્ધ કરીએ છીએ. ઉપરાંત તેના હાથમાં વસ્તુઓ જ ન આવે એવી ગોઠવણ કરીએ છીએ—

એટલે કે વસ્તુઓ જાંચે મૂકીએ છીએ, કપાટમાં મૂકીએ છીએ, વગેરે. પણ આ રીતે આજકાલ પરત્વે આપણે શું સાધીએ છીએ ? ઇદ્રિયોના વ્યાપારની મંદતા-જ્ઞાનના સાધનનું જ અપંગ-પણું ! માટે ' ઘરમાં મોન્ડ્રીસોરી ' આવે એટલે પ્રથમ પ્રશ્ન આજકાલે માટે ઇદ્રિયોના વ્યાપારો કેવી રીતે સુલભ કરશું તે જિભો થાય છે.

ઇદ્રિયકેળવણી તો તે માટેનાં સાધનો ઉપર પદ્ધતિસર કામ કરવાથી જ સધાય છે; ઘરમાં ઇદ્રિયકેળવણીનાં માત્ર સાધનો વસાવવાથી તે નથી જ અનવાનું. પરંતુ માળાપો સાધનો અને પદ્ધતિ સિવાય જુદી જુદી રીતે આજકાલી ઇદ્રિયોને વ્યાપાર કરવાનું-વાપરવાનું ક્ષેત્ર આપી શકે છે. અને આવા વપરાશથી પણ લાભ તો છે જ.

સ્પર્શન્દ્રિય

આજકાલી પહેલી ને મહત્ત્વની ઇદ્રિય સ્પર્શ-ન્દ્રિય ગણાય. અહીં સ્પર્શ વ્યાપક અર્થમાં છે, આજકાલે સ્પર્શવાની ગોઠવણ કરી આપવી જોઈએ. સ્પર્શમાં કોઈ પણ પદાર્થની કોર ફરતાં આગળાં ફેરવીને તેનો આકાર ગ્રહણ કરવાનો એક પ્રકાર છે; વસ્તુની સપાટી ઉપર હાથ ફેરવીને સુવાળું ખરબચડું જાણવું તે બીજો પ્રકાર છે; અહીં

અથવા આંગળાં બોળીને ગરમ ને ઠંડું પારખવું તે ત્રીજો પ્રકાર છે; આંખની મદદ વગર સ્નાયુની ચાળવણીથી આકાર પારખવો એ ચોથો પ્રકાર છે ને હાથ ઉપર વસ્તુને તોળવી એ પાંચમો પ્રકાર છે.

ઘરમાં ટેબલ હોય, વાસણો હોય, ખીણ વસ્તુઓ હોય, તે ઉપર નાનું આળક ઘણી વાર હાથ ફેરવતું દેખાય છે. આળક તેમ કરતું હોય તો તેને અટકાવવું નહિ પણ તે શાંતિથી તેમ કરી શકે એવી ગોઠવણ કરી આપવી. ચોરસ, ગોળ, ત્રિકોણ વગેરે સમબાજી આકારો હોય તો તેના ઉપર આપણે આંગળાં ફેરવીને બતાવીએ પણ ખરાં કે આંગળાં કેમ ફેરવાય. જો આળકને આકારનો પરિચય ચોક્કસ થયો છે એમ જાણે તો આકારનાં નામો પણ આપીએ. આથી ઇન્દ્રિય-ગમ્ય અનુભવ શબ્દગમ્ય થશે. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે આળકની પાછળ પડીને તેને કશું શીખવવા બેસવાનું નથી. આળક જે કરતું હોય તેને ન અટકાવવા પૂરતું માયાપો કરે તો પણ ઘણું શિક્ષણકાર્ય કર્યું ગણાશે.

આળક સપાટી ઉપર હાથ ફેરવવા માગતું હોય ત્યારે હાથ ઘોઈને કપડાંથી લૂછો નાખી પછી ફેરવવાનું બતાવીએ. તેથી સ્પર્શની સૂક્ષ્મતા વધે છે. હાથ ફેરવતાં વસ્તુ બગડે નહિ કે બાંગેલૂટે નહિ

તેની સંભાળ બતાવવાની જરૂર હોય ત્યાં તે બતાવીએ. જેમકે એક નવું કાચનું વાસણ આવ્યું હોય તો પ્રથમ આપણે જ તે પકડીને આસ્તે આસ્તે સંભાળથી હાથ કેમ ફેરવાય તે બતાવીએ, તો બાળક તે સારી રીતે શીખે છે. નવાં લૂગડાં ઉપર હાથ ફેરવવાનું બાળકને બહુ ગમે છે. તે વખતે હાથ ધોઈને પછી હાથ ફેરવવાની આપણે રજા આપી શકીએ. મંદિરોની લાદીઓ વગેરે ઉપર પણ હાથ ફેરવતાં ને આળોટતાં આપણે તેમને જોઈએ છીએ; અહીં સ્પર્શગમ્ય અનુભવનો આનંદ બાળકો લે છે.

ગરમહંડા પાણીમાં હાથ બોળવાની રમત બાળકને ઘણી પ્રિય છે. એક બાળકને બે વાટકા ને બે કળશા આપીએ; એકમાં ગરમ પાણી ને એકમાં ઠંડું પાણી રાખીએ. બાળક વાટકામાં પાણી કાઢે, વધારે ગરમ, ઓછું ગરમ, સતપ. ઠંડું, સાવ ઠંડું વગેરે પ્રયોગથી અનુભવે, ને કોઈ વાર વળી આપણે ય ગરમ, સતપ, ઠંડું એવાં પાણીનાં નામો પણ આપીએ. પાણીની રમતમાં પોતાનાં કપડાં સાચવીને કેમ રમત થાય, નીચે પાણી ઢોળાય તો કેમ લૂછી નખાય, વગેરે પણ બતાવીએ તો બાળક તે સૂચનાઓ અમલમાં મૂકે છે. બાળક ગરમહંડાનો અનુભવ કરવાને બદલે

ખીજી રમત ઉપર ચડી ગયેલું દેખાય તો પાણી લઈને ફેંકી દઈએ ને રમત પૂરી કરી દઈએ.

હાથના સ્નાયુઓની ચાળવાણી માટે માત્ર હાથ જ જઈ શકે એવા સાંકડા મોઢાની કાથ-ળીઓ સારું કામ આપે છે. કાથળીમાં સાચાં અથવા લાકડાનાં ફળો, શાક, આડાંઅવળાં રમકડાં, ડાબલી, સોપારી, સોગડી, વગેરે ગમે તે નાખી બાળકને કાથળી આપવી. બાળક જેવા વજર હાથથી જ વસ્તુને ઓળખી કાઢે એ રમત તેને ખૂબ મન આપે છે.

બાળક જુદા જુદા વસ્તુઓ હાથમાં લઈ આંગળાંના વેઢાના ભાગ ઉપર મૂકી તોળી જુએ; એ હાથમાં એ વસ્તુઓ લઈ આ આનાથી હલકી છે ને આ આનાથી ભારે છે વગેરે અનુભવતાં શીખે. હલકું ભારે એ ગ્રહ્ણે પણ એ અનુભવને આપણે આપી શકીએ. બાળક અહીં પોતાનો સ્પર્શ અને સ્નાયુ વાપરશે.

આંખની ઈદ્રિય

સ્પર્શ પછી આંખની ઈદ્રિય આવે છે. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તે સ્પર્શની સાથે આંખને વધારે ને વધારે વાપરતું જાય છે. આંખ એ બાળકો જુએ છે; વસ્તુનું રૂપ અને વસ્તુનો રંગ.

પરંતુ વસ્તુનો ઘાટ અથવા આકાર સ્પર્શ-ગમ્ય પણ છે. માટે આકાર ઉપર હાથ ફેરવતાં આંખની મદદ આળક લે છે. એ ક્રિયામાં તેની બે ઇન્દ્રિયોને વ્યાપાર મળે છે, તેને બદલે કોઈ વાર આંખે પાટા બાંધીને સ્પર્શ કરવાની રમત દાખલ કરીએ તો સ્પર્શોદ્રિય જુદી પડે છે. આંખ ઉઘાડી હોય ત્યારે તે આકારગ્રહણનું કામ કરે જ છે. હાથ ફેરવીને આકાર જોવામાં આંખને હાથની મદદ મળે છે; આ અનુભવ આગળ ઉપર લખતી વખતે અને અક્ષર શીખવામાં ખૂબ કામ આવે છે.

સ્પર્શ ન કરી શકે પણ માત્ર આંખ જ કરી શકે એવું આંખનું કામ રંગ જોવાનું છે. ઘરમાં એને લાગતી શાસ્ત્રીય રમતો તો ન થઈ શકે; પણ આળકો વસ્તુનો રંગો જુએ ને આપણે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીએ ને રંગોનાં નામો બોલીએ. આ ટમેટું રાતું છે, ખિતર લીલું દેખાય છે, વગેરે વાક્યોથી આળકોનું ધ્યાન ખેંચાય છે. ઘરમાં રંગબેરંગી વિધવિધ વસ્તુઓને છૂટકી જોવા દેવામાં રંગની શક્તિનો સારો વપરાશ થશે.

અવણેન્દ્રિય

અવાજની ઇન્દ્રિય એટલે કાન-અવણેન્દ્રિય. શાંતિની રમતમાં આળકનું ઝીણામોટા અવાજ

તરફ સારી રીતે ધ્યાન જાય છે. બાળક ઘણી વાર વસ્તુઓ પછાડીને કે એક ઉપર એક ભટકારીમે વગેરે રીતે અવાજ કરતું દેખાય છે; તે નકામું ગણી અટકાવવું નહિ. ઘરમાં બાળક ખાલા અને ચાળીઓ તેમ જ રકાખી ઉપર દાતણ ઠપકારી અવાજનો તકાવત પારખે છે. બાળકો આ અવાજ કોનો, આ અવાજ કોનો, એની રમત પણ રમી શકે. ફૂરતા અને નજીકના અવાજને પારખવાની રમત પણ ચાલી શકે.

સ્વાદ અને ગંધ

બાળક સ્વાદ અને ગંધ લેવાની-સંભવાની બાબતમાં પણ જોટલું કરવા માગતું હોય તેમજ તે કરવા જ દબાયે. આંખ બંધ રાખી સ્વાદ કે ગંધ પારખવાની રમત મજા આપે છે. ફરવા નીકળે તોયે પાંદડાં ચોળીને સૂંધે, ફૂલ સૂંધે. બગીચામાં નીકળે તો અથવા ઘરમાં આવેલી ગુદી ગુદી વસ્તુઓ સૂંધે, વગેરે જરૂરનું છે. વસ્તુ મોઢામાં નાખીને પારખવાની ટેવ બાળકને બહુ જ નાનપણથી હોય છે; પણ તે રીત જરા બંધખમ્બરી છે, એટલે આપણને પૂછ્યા વગર બાળક કોઈ વસ્તુ સાંપે નહિ, તેમ જ ઘોચા વગર કોઈ વસ્તુ મોઢામાં નાખે નહિ એવો શિવાજી રાખવો જોઈએ. પરંતુ બીજી રીતે, ચાખી જોવાની ટેવ સ્વાદને તીવ્ર કરે છે.

ખેતરમાં નીકળ્યા હોઈ એ તો મગના ખે દાણા ચાવી જતેવા, મેથીનું પાંદડું ચાવી જતેવું, વગેરેથી વસ્તુના સાચા સ્વાદની ખબર પડે છે. આપણા ભોજનમાં તો વિવિધ સ્વાદ ને વાસનો મેળ હોય છે. એનું પૃથક્કરણ કરવાની ટેવ આળકોને રમતરૂપ થઈ પડે છે.

છંદસે એટલું તો કહેવું જ જોઈ એ કે આવું બધું કરવાથી ઇન્દ્રિયકેળવણી થાય છે એમ માનવાનું નથી; છતાં કાંઈક કાંઈક ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો મળવાથી, ઇન્દ્રિયો વતી જ્ઞાન સેવાની વૃત્તિ ખીસે છે. તેમ જ ઇન્દ્રિયોમાં થોડીઘણી ચપળતા આવે છે; તે સનેજ થાય છે એટલું તો બને જ છે. વિશેષતઃ માથાપો અગ્નણે આળકોની આવી પ્રવૃત્તિઓ નકામી ગણી તેમ જ અડચણરૂપ ગણી અટકાવે છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. આળકોને પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયથી કંઈક કરવા દો; એમની ઇન્દ્રિયોને કદી આંધી રાખો નહિ.

પ્રકરણ ચોથું

ઘરમાં બાળક

ઘરમાં બાળક

આપણે સૌને ઘેર બાળકો રહે છે. પણ આપણે ત્યાં એક દિવસ માટે આવેલા મહેમાનને રહેવા માટે આપણે નેટલી નળા કાઢી આપીએ છીએ તેટલીય આપણાં બાળકો માટે કદી કદી આપીએ છીએ ? બાળકોનો ખૂણા કે તેની ઓરડી એવું તો આપણે રાખતાં જ નથી. બાળક સામાન્યતઃ આપણી સાથે રહે છે. આપણામાં તે સમાઈ જાય છે, તેથી તે આપણી સાથે જ્યાં ત્યાં અથડાય છે, તે આપણે પણ તેની સાથે જ્યારે ત્યારે ભટકાઈએ છીએ. વળી આપણે માટે એટલે માટાંઆ માટે વસાવેલાં ને ગોઠવેલાં ઘરમાં બાળકને રહેવું પડે છે. આપણાથી ચારગણા કિંચા અને દસગણી વધારે શક્તિવાળા માણસોને ત્યાં એ દિવસ આપણને રહેવાનો પ્રસંગ આવે તો આપણી શી દશા થાય ? આપણે પાણી પીવું દોય તો તેમની પાસે ભાગવું પડે. તેમને ત્યાં ચિત્રા ને દેશા ઊંચા લોય તે આપણે કેમ બેઠી શકીએ ? આપણાં કપડાં તેઓ ઊંચી ખીંટીએ ટાંગી દે, પછી તેમની પાસે વારંવાર ભાગવા જ

બધું પડશે. આપણે . કેટલાં મંજાઈશું ? બાળકો
આપણી વચ્ચે આમ જ મંજાઈ છે. બાળકો માટે
તેઓ ઉપાડી શકે એવી નાની ને હળવી વસ્તુઓ
આપણે કદી વસાવીએ છીએ ? તેઓ પહોંચી
શકે એવી રીતે ખાંડીઓ કે પાણીના ગોળા કે
કંઈ વામવાની તકલીફ આપણે લઈએ છીએ ?
... બાળકને આપણી સાથે રાતદિવસ રહેવું છે
ત્યારે તેના રહેવાના લક્ક આપણે સ્વીકારવા જ
વેતીએ. અને આપણું ઘર તેને રહેવાયાગ્ય બના-
વેવું જ વેતીએ. એક ગાય વસાવીએ તો તેને
એકેવાયાગ્ય રહેઠાણ આપણે કરવું પડે છે-કરીએ
છીએ. અને આપણે ત્યાંનાં બાળકો માટે કશું નહિ?

બાળકની પ્રથમ જરૂરિયાત તેની જુદી જગ્યા
સંપાદ્ય લેવા ત્યાં ઓરડી. અને નહિ તો ઓર-
ડીનો એક ખૂણો) બાજુસ મર્યાદા આંકીને તેને
સોંપી દેવી. ત્યાં તેને બેસવા માટે આસન લેવા.
તેની પ્રવૃત્તિનાં સાધનો મુકવાની ગોઠવણ લેવા.
તેનાં રમકડાં ને તેવું બધું ને પોતાના ઘરમાં
ગોઠવી શકે એમ લેવા. ત્યાં એકાદ અભરાઈ
ને એકાદ એ ખાંડીઓ તેની ઊંચાઈને ધોરણે
ખાડેલાં લેવા. તેનો સામાન મુકવા માટે એકાદ
દ્રમણ અથવા પેટી કે ખોખું આપીએ. અને તેના
ઘર પ્રત્યે ને તેની વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણે સંપૂર્ણ,

માનથી વતીએ. તેને પૂછ્યા સિવાય તેનું ગમે તેમ ઉપાડી બાઈએ, વીંખી નાખીએ, એ તેને અસહ્ય થાય. તેનું પોતાનું ઘર થશે એટલે આળક આપણી વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ માન રાખતાં શીખશે. તેને બરાબર ખ્યાલ આવે છે કે જેમ મારી પેન્સલ કોઈ ઉપાડી ન જઈ શકે, તેમ જ મારાથી પણ આપણી ચોપડી ઉપાડાય નહિ કે આનું સીવણ વીંખાય નહિ.

ખીજું આપણા ઘરમાં જ્યાં જ્યાં આળકને સમૂહમાં રહેવાનું છે ત્યાં તેને માફક આવે એવી વસ્તુઓ વસાવીએ. આપણે માટે જિંદગી પાણિયારે ગોળો મૂક્યો હોય તો તેને માટે નીચી ઘડમાચી ઉપર માટલી ને પ્યાલો મૂકીએ. તેને માફક આવે એવી થાળી, વાટકો, પાટલો, ગાદડું વગેરે જરૂર વસાવીએ. આળકની વસ્તુઓ દળવી હોવી જોઈએ. પોતે ઉપાડીને આમતેમ ફેરવી શકે, સાફ-સૂફ કરી શકે, એ જાનના તેને માટે સામાન હોય. આપણે ખેવડો ન વસાવી શકતાં હોઈએ તો આળક માટેના સામાનથી ચાલી શકે ત્યાં આપણે મોટેરાં ચકાવીએ: જેમકે આળકની નીચી માટલી-માંથી આપણે પાણી પી શકીએ.

એકદરે આળકને રહેવા યોગ્ય એવું આપણું ઘર રાખવું. તેથી સગવડ પડે છે, તેથી આળકનું

વ્યક્તિત્વ સન્માનાય છે, તેથી તેને વ્યવસ્થિત થવાની સારી તક મળે છે. આટલું કરશું ત્યારે તો માત્ર બાળકનો ઘરમાં ઊવવાનો લક્ષ ૦૮ આપણે સ્વીકાર્યો કહેવાશે.

પ્રકરણ પાંચમું

શાંતિની રમત

શાંતિની રમત

ઔરડામાં બારીબારણું હોય, અંદર એકદમ
 બે સળગતી ધૂપસળીઓની વાસ આરડાને
 સાત્ત્વિક શાંતિ આપતી હોય; ચળકત ગુલાબી
 ફૂલ જેવા તેમના સળગતા છંડાઓ કેવળ અંધા-
 રામાં ઝાંખું અજવાળું પૂરતા હોય ને અંદર
 વીશપચીશ નાનાં નાનાં બાળકો શાંત બેઠાં હોય-
 કોઈ બાળક મોટા યોગીની માફક ધ્યાન કરતું
 હોય; કોઈ આંખ ઉઘાડી જાય છે મોટે આંખ
 પાટો આંધીને બેઠું હોય; કોઈ આ શાંતિનું દ્રશ્ય
 જોવાની જ મગ્ન લેતું આમતેમ આંખો ફેરવીને
 અંધારામાં શું દેખાય છે ને કેવું દેખાય છે તે
 જોતું હોય; તો કોઈ આ આખા દશ્યથી છક
 થઈને શાંત થઈને બેઠું હોય ! આ દશ્ય
 અવાજમાં તો માત્ર ઘડિયાળનું ટિક ટિક, કં તો
 બાળકોના શ્વાસોચ્છ્વાસનો ઊંચોનીચો સુસકારો,
 કં તો બહાર ચાલતી કોઈની વાતચીત, કં તો
 કાબરચકલીના કિલકિલાટ, વચ્ચે વચ્ચે શિક્ષકનો
 સૂચના આપતો કે અવાજ તરફ ધ્યાન ખેંચતો
 ધીમે ધીમે અવાજઃ આંખો અનુભવ અદ્ભુત

હોય છે. આખું દસ્ય અહ્ભુત !

વાંદરાની જેમ એક કાણુ પણ સ્વસ્થ કે શાંત ન બેસી શકનાર આ વીશ પચીશ વાંદરાંઓ પંદર પંદર, વીશ વીશ મિનિટ સુધી યોગીની જેમ ધ્યાન ધરીને બેસતાં જોઈ હરકોઈ માણસ સહેજે આશ્ચર્યાનંદમાં ડૂબી જાય.

બાળમાનસશાસ્ત્રીની દષ્ટિએ ડૉ. મોન્ટીસોરીએ કરેલી શિક્ષણ વિષયક શોધોમાં શાંતિની શોધ અનન્ય છે.

આજ દિવસ સુધીમાં સઘળા ધુરંધર શિક્ષકો બાળકોને શાંત કેમ રખાય તેની ભાંજગડમાં હેરાન હેરાન થઈ ગયા હતા. માતાપિતાઓ તો ધરનાં ચાર છ બાળકોથી કંટાળી ગયાં હતાં. સમગ્ર આલ્પઅનુભવીઓના સાર તરીકે માનસશાસ્ત્રીઓએ પણ એ જ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હતો કે બાળકોનું ધ્યાન બહુ જ થોડા વખત એકાગ્ર થઈ શકે છે, તે બાળક બહુ જ થોડા વખત એક જ જગ્યાએ સ્થિર બેસી શકે છે. પણ મોન્ટીસોરી બાઈએ આ બંને સિદ્ધાંતોને પોતાના અમૂલ્ય પ્રયોગોથી ધક્કો માર્યો છે; અને બતાવ્યું છે કે બાળકનું મન શાંત અને સ્થિર રહી શકે છે, વ્યવસ્થિત ચાલતી મોન્ટીસોરી શાળામાં જઈને જોનારને ઉપલો અનુભવ જરૂર થશે.

આજીવનમાં શાંતિનું કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે તે માખાપોએ જાણી લેવું જોઈએ અને તેને આપી દેવું જોઈએ. આપણે જો એમ માનતા હોઈએ કે આજકો ઘડી પણ શાંત બેસી જ ન શકે, તો તે માન્યતા ઉપલે અનુભવ ખોટી દરાવે છે. આજકોને શાંતિનો અનુભવ ચખ્ખાડીએ તો તેઓ તેની મીઠાશ લાઈ શકે છે, ને તેથી તેમની એકંદર હિલચાલ ઉપર ને તેમના જાનતંતુઓ ઉપર ઘણી જ સુખકર અસર થાય છે. સાથે સાથે જ તેમની સન્મુખ જાણે કે એક નવી ગુપ્ત દુનિયા ઊઘટે છે, તે પણ એક મોટા લાભ છે. હમેશ ઘોંઘાટ ગડગડમાં જ મચ્યા હોઈએ ત્યારે આપણી આસપાસ જે જીણા, મધુર કે કર્કશ અવાજો થતા હોય છે, જે સૂક્ષ્મ સુમધો કે દુર્ગંધો ફેલાયેલી હોય છે, જે કેટલીયે વાંમી હિલચાલો ચાલે છે, એ બધા તરફ આપણું ધ્યાન જ જતું નથી. આસ્તે આસ્તે આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો એટલી જાડી બને છે કે સૂક્ષ્મ પ્રણવ માટે તે નાલાયક થાય છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ સંસ્કારિતાનો આપણો માર્ગ બંધ થાય છે.

આજકો શાંત થઈને બેસે છે ત્યારે આ બધી જીણી વસ્તુઓ તરફ તેમનું ધ્યાન જાય છે. જાણે કે કોઈ જુદી જ દુનિયામાં-નવી દુનિયામાં પ્રવેશ

ક્યો હોય. એમ તેઓ નવું નવું સાંભળે છે. નવું નવું સૂંધે છે, નવું નવું જુએ છે ને નવાનવા અનુભવો કરવા ઉત્સુક એવી એમની ઈર્ષ્યા બહુ જ સતેજ અને છે-સૂક્ષ્મ અને છે.

આપણે આ શાંતિની રમત ઘરમાં દાખલ કરવા નેવી છે.

શાંતિની રમત નેટલી ઉપયોગી છે, નેટલી મહત્ત્વની છે, નેટલી લાભકારક છે તેટલી જ તે બાળકો આગળ ઘરવામાં અઘરી છે. શાંતિનો પૂરેપૂરો સ્વાદ ચાખતા છતાં તેમાં રમતપણું રહે, ને રમતપણું રહેવા છતાં ઝીણા અનુભવોમાં બાળકો વધારે ને વધારે કિંડાં કિતરતાં જ ગ્વય એ સાધવું અઘરું છે; છતાં અશક્ય નથી જ. આપણે આધ્યાત્મિક વૃત્તિના કહેવાતા હિંદુઓએ તો ખાસ સંભાળ રાખવાની કે આ રમતમાં આપણે વધારે પડતી ગંભીરતા આણી બાળકોનું જીવન અકાંક્ષે ગંભીર ન બનાવી દેઈએ, તેમ જ આપણે બીજી બાજુએ પણ દગી ન જઈએ તે પણ વીતવાનું રહે.

બાળક અથવા બાળકોને શાંતિની રમતમાં નીકળે પ્રમાણે અનુભવો કરાવવાના હોય.

પહેલો અનુભવ શાંત એસવાનો: હાથ ન હમો, ખાંડ ન હમો, માથું ન હમો, આંખની પાંપણ

પણુ ન હલે. આળકો આ રમતમાં તરત દાખલ થાય છે. આપણે તેમની સામે શાંત થઈ બેસીએ. ને તેમને આપણું કાંઈ હલે છે કે કેમ તે જોવાનું કહીએ તો તેમને બહુ મગ્ન પડે છે. આપણું કાંઈ હલે કે તેમણે આંગળી ઊંચી કરવાનો રિવાજ રાખવો એટલે શાંતિનો ભંગ થયા વગર રમત ચાલુ રહેશે. પછી તેમનામાંથી એકેક સૌની વચ્ચે શાંત બેસે ને બીજાં બધાં આંગળી ઊંચી કરવામાં રહીએ. પછી બધાં જ એક સાથે એમ બેસે. વગેરે રમત ચાલે. પ્રથમ અરધી પા મિનિટ જ શાંત બેસવાથી શરૂ કરવું. જતે દહાડે આળકોને ખૂબ લાંબો વખત એટલે બે ત્રણ મિનિટ શાંત રહેવામાં મગ્ન પડશે.

બીજાં અનુભવ અંધારાનો. ઓરડામાં અજવાળું હોય તે એક પછી એક બારીબારણાં આસ્તે આસ્તે બંધ થતાં ચાલ્યું જાય ને અંધારું થતું જાય, એનો અનુભવ આળકોને બહુ જ અદ્ભુત લાગે છે. બારીબારણાંને કાળા, લીલા કે, વગેરે પડતા રાખી તે બેચવાથી પણ અંધારું સધાશે.

આપણે ત્યાં સામાન્યતઃ આળકો અંધારાથી બીએ છે, કારણકે આપણાં ઘણાં ખરાં મોટાં-મોટાં-ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પોતે બીતી હોય છે; અને ઘણી વાર આળકોને તેનાથી બીવડાવતી

હોય છે. બીજું, અંધારામાં કાંઈ પણ હિલચાલ કરવી ઘણાંઓને અશક્ય હોય છે, કારણકે આંખની મદદ વગર હિલચાલ કોઈ વખત કરેલી જ નથી હોતી.

અંધારાનો અનુભવ આ રીતે બહુ જ કિંમતી છે. બાળકો પહેલાં પહેલાં અંધારામાં અસ્વસ્થ બને છે, માટે છેક અંધારું ન થાય પણ તેમાં ઝાંખું ઝાંખું દેખાય એવું રાખવું. તેમ જ અંધારું જરા વાર કરી તરત અજવાળું કરવું, એટલે એની મગ્ન આવે. વળી અંધારું દેખાય એમ કરવા માટે અંદર એકાદ દીવી કે મીણુબત્તી રાખવી. બહુ જ મગ્નનો અનુભવ થાય છે. આપણાં કેટલાંએક શિવાલયોમાં આવું હોય છે. છંદસે તો અગરબત્તીનું અજવાળું પણ મગ્ન આપે છે.

ત્રીજો અનુભવ આપણે શાંત બેસી આસપાસની દુનિયાનો અનુભવ કરવાનો છે. જેમકે આપણે શાંત બેસીએ એટલે બહાર મોટર કે ટ્રામે જતી સંભળાય; દૂર દૂરથી એન્જિનની સીસોટી સંભળાય; ક્યાંકથી પક્ષીનો અવાજ આવે; ક્યારેક ગંધડાં ભૂંડે તો ક્યારેક કોયલ ટહુકે. અવાજની જેમ જ જાતજાતની ગંધ પણ આવે છે. કોઈ વાર રસોડામાંથી કાંઈ વાસ આવે, કોઈ વાર ફૂલ-

ઝાડ ઉપરથી આવે તો કોઇ વાર ખાળમાંથી આવે. તેમ જ આળુઆળુની હિલચાલનુંયે ભાન થાય. બહાર કોઇ જતું હોય, મેડી ઉપર કોઈ ખોલતું હોય, પડખની ઓરડીમાં ટેબલ ફેરવાતું હોય વગેરે. પોતે તટસ્થ થઈ આ બધા અનુભવો કર્યા કરવા એ બહુ મજા આપે તેવું છે. ખાળકો તેવો અનુભવ રસથી કરે છે.

ચાંથો ને ખરેખરો મહત્વનો અનુભવ તે શાંતિનો. ગડબડ ગડબડ ને ધમાકા વગેરેમાંથી નિવૃત્ત થઈ આમ બેસવાથી જ્ઞાનતંતુઓ સમ-તોડ બને છે, મગજ શાંત થાય છે, ને તેથી બાણે કે થાકે ઊતરી ગયો હોય એવો અનુભવ થાય છે. ખાળકને પણ આ અનુભવ થાય છે. આજના ધમાલિયા જગતમાં આસપાસના ગડગડાટ, ટણટણાટ ને સતત હિલચાલથી આપણે આપણા જ્ઞાનતંતુઓને કેટલા થકવી નાખીએ છીએ એની આપણને દૃષ્ટના જ નથી. નાનપણથી આ શાંતિ મેળવી લેવાની ટેવ અસંત કિંમતી છે.

માખાપોએ ધરમાં નાની ઉંમરથી ખાળકને શાંતિનો અનુભવ કરાવવો જરૂરનો છે.

પ્રકરણ છઠું

સામાજિક જીવનની તાલીમ

સામાજિક જીવનની તાલીમ

સમાજમાં એટલે કે પોતાની આસપાસની દુનિયામાં રહેવા માટે બાળક લાયક બને તે માટે પ્રથમ તો તે સ્વાશ્રયી અને સ્વમાનવાળું થવું જોઈએ; તેથી પોતાનાં કપડાં પહેરવાથી આ કામોની શરૂઆત થાય છે. પછી સાફસૂક, ખાવા-પીવાની આવડત વગેરે આવે. તે કામો બરાબર આવડે તે માટે શરીરનું સમતોલપાળું શીખવાનું આવે ને અંગસ્વચ્છતા આવે. આવી આવી બાબતો આવડે એટલે બાળક સામાન્યતઃ ઘરમાં કે શાળામાં રહેવા માટે-ચાર માણસોની વચ્ચે વસવા માટે લાયક બને છે. દરેક બાળકને સામાન્ય જીવનની જરૂરિયાતનું જ્ઞાન અને તેને લગતા કામકાજની સામાન્ય આવડત હોય તો બધાં ભેગાં થાય ત્યારે કોઈ કોઈને ભારે પડતું નથી. તેમનામાં જે સ્વમાનજન્યતિ ઉત્પન્ન કરી શક્યાં હોઈએ (અને એ જન્યતિ પોતાનું કામ પોતે કરી નાખવામાંથી જરૂર આવે છે.) તો સામાજિક વ્યવહાર સરલ, સાદો અને બધાને સુખાવહ એવો થાય છે. આજની આપણી સામા-

જિક ખટપટ ને કનિયાકંકાસનો ૫૦ ટકા ભાગ તો આપણી અણુઆવડતને લીધે છે, ને ૫૦ ટકા કામ કરી નાખવાના શિક્ષણને અડ્ડે કામમાંથી છટકી જવાનું જે શિક્ષણ આપણે બાળકોને આપણા આચરણથી ને વાણીથી આપીએ છીએ તેને આભારી છે. માણસમાં કામનો શોખ અને આવડત આવે તો કામ જોઈને ફૂટી જ પડવાનું મન થાય. આપણે માટે કોઈ કામ કરી આપે તેમાં બીજા ઉપર કાવ્યાનો આનંદ નહિ, પણ બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો તેની શરમ ઉત્પન્ન થાય. આવી રીતે સામાજિક વ્યવહાર સુલભ અને સુખાવહ થાય તેની કેળવણી આજ્ઞા-વસ્થામાં ઘરમાં ને શાળામાં મળે તેની જોડવણ આ પદ્ધતિમાં આવે છે.

બુતાન બીડવાં

બાળકને વહેલી તકે પોતાની મેળે કપડાં ઉતારવું તેમ જ પહેરવું કરી દેવું જોઈએ. તે માટે પ્રથમ તો કપડાંનાં બુતાન કે નાડી આગળ રાખવાં જોઈએ, તેમ જ બુતાન બીડવાં-ઉઘાડવાં કાવે એટલાં મોટાં રાખવાં જોઈએ; નાડી પણ બહુ જાડી નહિ બહુ ખારીક નહિ એવી, ને બાંધવા-ઢોડવામાં ફીક પડે એટલી લાંબી રાખવી

નેધ એ.

બાળક બે અઢી વરસનું થાય ત્યારે તેને કોઈ વાર વખત નેધ બુતાન બીડવાની કે ઉઘાડવાની ક્રિયા આસ્તેથી બતાવવી. આંગળીની દરેક ક્રિયા સ્પષ્ટ ને ધીમે ધીમે તેમ જ બાળકનું ધ્યાન ખેંચાય તેવી રીતે ચીપીને કરવી. બુતાનનું આવજ્યા પછી નાડી બાંધવાનું બતાવવું. બધું એકી સાથે બતાવવાથી આવડે નહિ.

બાળક બધું એક સાથે ગ્રહણ કરતું નથી એમ લાગે તો કટકે કટકે બતાવવું. જેમકે બુતાન બીડવામાં બાળક માત્ર ગાજમાં બુતાન ભરાવે ને બીજી બાજુથી આપણે ખેંચી રાખીએ. નાડી બાંધવામાં પ્રથમ માત્ર નાડી ખેંચીને કેમ છાડવી પછી પહેલી ગાંડ કેમ વાળવી, પછી નીરગાંડ કેમ વાળવી ને પછી શરગાંડ કેમ વાળવી, વગેરે બતાવી શકીએ.

બીજા તો મોન્ડીસોરી પદ્ધતિમાં વપરાતી બુતાન કે નાડીની ફેમો મંગાવી તેના ઉપર એ બધું બતાવવું.

બતાવ્યા પછી બાળકને જાતે મહેનત કરી કાબૂ મેળવવા છૂટું મૂકી દેવું.

બીજા દિવસે ફરીથી આપણે બતાવવું. બાળકને આવડે ત્યાં સુધી રોજ એકાદ વાર

કરી આપવું.

આજક પાસેથી પરાણે કરાવવું નહિ. “તને કેમ નથી આવડતું?” કે “આવડતું નેહએ.” વગેરે કહેવું નહિ. આજક એ ક્રિયા એક રમત તરીકે શીખે એ જરૂરનું છે.

આજક જટ શીખી જાય એવો લોભ કે ઉતાવળ જરાયે રાખવાં નહિ. એને સ્વાધીનતાને રસ્તે દોર્યા પછી આસ્તે આસ્તે પોતાને યોગ્ય વખતે આજક તે રસ્તે ચડશે જ.

ચાલાક આજકો અઢીત્રણ વરસે એ ક્રિયા શીખી લે છે, જ્યારે કેટલાંએક વધારે વખત લે છે. સામાન્યતઃ સાડત્રણથી ચાર વરસ સુધીમાં આજકે આ બધી આવડતમાં પૂરેપૂરું સ્વાધીન થઈ જવું નેહએ.

ચાલવું

આપણે નાનાં આજકોને ચાલતાં નેશું તો માલૂમ પડશે કે તેમને શરીરનું તોલન ઘણું ઓછું હોય છે. તેથી તેઓ ધારે છે તેમ ખરેખર સીધી લીંટીમાં ચાલી શકતાં નથી. એક ભીંતથી બીજી ભીંત સુધી જવું હોય તો તેઓ સીધી લીંટીમાં જઈ શકતાં નથી, તેમ જ વચમાં વસ્તુઓ પડી હોય તો તેઓ તારવીને જવા ધારતા હોય તો

પણ શરીર ઉપર ઓછો કાળૂ હોવાથી ભટકાય છે. આપણે બાળકોને વઢીએ છીએ કે “ જોઈને કેમ નથી ચાલતું ? ” “ જરા સીધું ચાલ. ભાન વગરનું ! ” વગેરે. પરંતુ એમ કહેવાથી કે વઢવાથી તેમનામાં યોગ્ય કાળૂ આવતો નથી. ઊલટું વધારે ટોકીએ તો તેઓ વધારે મૂંઝાય છે, ગભરાય છે ને વધારે વાંકાંચૂંકાં ચાલે છે. એને માટે રસ્તો તો એક જ છે, ને તે એ કે બાળકોને શરીરનું તોલન આવે તેવાં ચાલવાનાં સાધનો તેમની આગળ મૂકવાં, તેનો ઉપયોગ તેમને બતાવવો અને પછી તેના ઉપર ચાલીને શરીરનું તોલન સાધવા તેમને દૂટાં મૂકવાં.

એવાં સાધનોમાં “ ૪ ” “ ૪૨ ” ના માપનું લાંબું લાકડું આવે છે. ઘરની ઓશરીમાં કે ફળિયામાં એ મૂકી રાખી કોઈ કોઈ વાર પોતે તેના ઉપર ચાલી બતાવવું. આપણે ચાલતી વખતે પગ પાસે મૂકીને ચાલવું. પછી બાળકોને ચાલવાની ભલામણ કરી આપણે ત્યાંથી નીકળી જવું. બાળક આવું સાધન જુએ તો તે વાપર્યા વગર રહેતું જ નથી. રેલ્વેના પાટા ઉપર, કડેડા ઉપર, ઓશરીની પાળ ઉપર વગેરે સ્થળે બાળકો પોતાની મેળે ચાલે જ છે. આવું લાકડું ફળિયામાં પડચું હોય તો નાનાં બાળકો પોતાની મેળે જ તેના ઉપર વરંવાર

ચાલીને સમતોલપણે ચાલવાની શક્તિ મેળવી લે છે.

એ સંબંધે એ વાતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. આળકને “આમ નહિ, આમ ચાલ.” એમ વારં-વાર ટોકવું નહિ, પણ વચમાં વચમાં પોતે ચાલીને બતાવવું. ચાલતી વખતે પોતાના પગ તરફ, શરીર તરફ, હાથ તરફ વગેરે તરફ આળકનું ધ્યાન ખેંચવું. બીજું આળકને “તું ચાલ; ફરી વાર ચાલ; સરસ આવડે ત્યાં સુધી ચાલ.” એમ કહી કહીને ચાલવાનું કામ તેને એક કંટાળાભર્યો અભ્યાસ ન લાગી જાય તેનું ધ્યાન રાખવું. લાકડું પડ્યું હોય ને કોઈ વાર આપણે તેના ઉપયોગ બતાવી દીધો હોય એટલું જ જરૂરનું છે. પછી આળક પોતાની મેળે તેના ઉપર ફરી ફરીથી ચાલે ને ચાલવાની ક્રિયા સાધ્ય કરે.

લાકડા પછી લીંટા ઉપર ચાલવાની રમત આવે છે. ઓશરીમાં કે ઘરમાં ચાલવાના લીંટા કર્યા હોય તેના ઉપર આળક ચાલે. લીંટા ઉપરથી આમતેમ પગ ગયો હોય તો ખબર પડતી નથી. લાકડું વધારે ભૂલ સુધારનારું છે માટે લાકડા ઉપર ચાલવાનું પહેલું આવે, ને પછી લીંટા ઉપરનું આવે. કાયમના લીંટા રાખ્યા હોય તો આળક તેના ઉપર ચાલવાનું કર્યા જ કરશે. ન કરે તો કોઈ વાર તે રમત આપણે બતાવવી.

ચાલવાની ક્રિયાની અણુઆવડતને લીધે આળક જે જ્યાં ત્યાં ભટકાય છે ને સીધું ચાલી શકતું નથી, તે આ રમતોથી સુધરશે. આ રમતો અઢી ત્રણ વરસનાં આળકો માટે સારી છે. ચાર પાંચ વરસનાં આળકો પણ રસ પડે ત્યાં સુધી ભણે રમે.

લીંટા પછી ખાસ સાધન નથી, પણ ઘણી વાર કહેડા કામ આપે છે. ચાલતી વખતે આળકને કહેડાનો આધાર મળે છે. તેનામાં શરીરનું તોલન આવતું જાય છે તેમ તેમ તેની હિંમત વધતી જાય છે. ધરમાં કહેડા પકડીને શરૂઆતમાં આળકો ચાલે છે. પછી આળકો કહેડા ઉપર પણ ચાલે છે. પ્રથમ હાથ ઊંચા કરીને કશાનો આધાર લે છે, ને પછી તો કહેડા ઉપર પોતાના તોલનથી જ સરસ ચાલે છે, કહેડા જેવું ડંગડેગા ચાલવાનું જે કોઈ સાધન હોય તે કામમાં આવી શકે.

પરંતુ એ બધું ચાલવાનાં શોખીન આળકો પોતાની ઈચ્છાથી કરે છે. આળકોને જે કોઈ કહેવા જશે કે “તમે કેમ નથી ચાલતાં ? તમે ચાલો, તમે ચાલો.” તો જરૂર પડવાનાં. અકસ્માતો વારં-વાર થશે. ‘ચાલો’ જ એવો આગ્રહ ન હોય, તેમ જ ચાલવાની બંધી ન હોય, તૈથી આળકો સ્વેચ્છાએ ચાલી ચાલીને શરીર સમતોલ કરે છે.

આ સાધન પણ ચાલવાની ઉત્તમતા કેળવવા માટે સારું છે. એશક, મુંબઈ જેવા શહેરમાં જ્યાં પાંચમે માળે આવા પ્રયોગો ન જ હોઈ શકે. સામાન્યતઃ આપણે જેટલા ઓછા વચ્ચે પડીએ તે જેટલું ઓછું ધ્યાન આપીએ તેટલું ચાલવાનું કામ સારી રીતે ચાલતું દેખાશે.

સૂપડીસાવરણી

મોન્ટીસોરી બાળશાળામાં વપરાતાં સામાજિક જીવનની તાલીમ આપનારાં સાધનોમાંથી સૂપડી-સાવરણીનું સાધન દરેક ઘરમાં સહેલાઈથી રાખી શકાય એવું છે.

બાળકના ગણાતા ખૂણામાં એ ખીંટીએ પર એક નાની ટીનની સૂપડી અને એક સાવરણી ટીંગાડી દઈએ તો બાળકના જીવનમાં એક સાચા લખની ક્ષણ જોઈ શકીશું.

સૂપડીસાવરણીનું કામ અત્યંત બાલપ્રિય નીવડ્યું છે. આપણે ઘરમાં પણ બાળકને મોટી સાવરણી લઈને વાળવાનો પ્રયત્ન કરતું ઘણી વાર જોઈએ છીએ; પણ સાવરણી મોટી હોવાથી તે તેને કાવતી નથી. વળી વાળવાના કામનો તેને પરવાનો પણ હોતો નથી; મોટે ભાગે બાળકને તેમાંથી અટકાવવામાં આવે છે, અથવા તો તે

તરફ દુર્લક્ષ કરી તેને તે કરવા દેવામાં આવે છે.

ખરી રીતે એ કામ ઉત્તેજન આપવા જેવું છે. એક તો સાવરણીથી કચરો બરાબર સૂપડીમાં વાળીને લેવાની ક્રિયામાં બાળક પોતાના હાથપગના ઘણા સ્નાયુઓ ઉપર કાબૂ મેળવે છે, એટલે શરીરના તોલનમાં અને હાથની કુશળતા સાધવામાં એ ઉપયોગી છે; ને બીજાને લાભ તેનામાં સ્વચ્છતાની અભિરુચિની સાથે સાફ કરવાની આવડત પણ આવે છે તે છે. આપણાં ઘરોમાં કાગળની કટકીઓ અથવા બોરખાંબુના ઠળિયા કે શેરડીના ફૂચા કે બીજા કચરો આસપાસ પડ્યો હોય છે, ને તેમાં જ બાળકો રમતાં હોય છે ને મોટાંઓ હરતાં ફરતાં હોય છે; તેથી તેવા કચરાની સૂગ તો થું, પણ તેનું ભાન પણ ઘણી વાર બાળકોને હોતું નથી. વળી ઘારો કે કાઢ ને ભાન હોય તોપણ તે કેમ કરી તરત દૂર થાય તેની તેમને માહિતી કે આવડત હોતી નથી. સૂપડી-સાવરણીના પ્રવેશથી આ બધી બાબતો એકીસાથે સધાય છે.

સૂપડાના ઘાટની નાની ટીનની સૂપડી કરાવી તેના ઉપર ઘોળો અથવા આછો ભૂરો એનેમલ રંગ દેવો, એટલે સૂપડીને સાફ કરીને રાખવાનું સહેલું થાય છે. આંખને એવી સૂપડી વધારે ગમે પણ છે.

સાવરણી જૈન લોકો વાપરે છે તેવી મળે તો વધારે સારી; ન મળે તો નાની ઘંટી વાળવાની આવે છે તેવી હોય તો તે પણ ચાલે.

સૂપડી-સાવરણી સાથે એક ત્રીજું સાધન ખાસ જરૂરનું છે, તે કચરો નાખવાનો ડબો. બાળક ઘરનો કચરો વાળીને આંગણુમાં કે શેરીમાં નાખે તેનો કશો અર્થ નથી. ઓસરીમાં કે પગથિયાં પાસે કે બીજી સગવડવાળી જગ્યાએ એકાદ ટોપલી કે જૂનો ઘાસલેટનો ડબો મૂકવો; અને વાળેલો કચરો હમેશાં તેમાં જ નખાય તેનું ઘરનાં મોટાંઓએ પણ ધ્યાન રાખવું.

સાધનો એકઠાં થયાં પછી તેનો વપરાશ એકઠો વાર બાળકને બતાવવો જોઈએ. બતાવવામાં વધારે બોલવાની જરૂર હોતી નથી. “ જો હું કચરો વાળું છું. ” એમ કહી ધીમે ધીમે ચીપીને વાળવાની, કચરો સૂપડીમાં લેવાની ને પછી સૂપડીનો કચરો ટોપલી કે ડબામાં નાખી આવવાની ક્રિયા કરવી, ને પછી બાળકને છૂટું મૂકવું. બાળક વાળવા લાગે ત્યારે આમ નહિ ને તેમ નહિ એવું જરાયે કહેવું નહિ. સાધનનો દુરુપયોગ એટલે સૂપડી માથે મૂકવી કે સાવરણી મોઢામાં નાખવી; વગેરે થતું હોય તો અટકાવવું; પણ બાળક વાળવાની ક્રિયામાં હોય ત્યાં સુધી

વચ્ચે પડવાની જરાયે જરૂર નથી. બીજો દિવસે જરૂર જણાય તો ફરી વાર આપણે સરસ વાળી બતાવીને ઓછા શબ્દે ને વધારે કાર્યે કરી બતાવવું.

એ કામ અઢીત્રણ વરસના બાળકને બતાવી શકાય. બાળક તેના ઉપર કેટલી એકાગ્રતાથી ને કેટલો વખત મંડી પડે છે તે જોઈ ને આપણે આશ્ચર્ય પામશું. બાળકની એકાગ્રતાનો ભંગ બનતાં સુધી ન કરવો.

એ કામ બતાવતી વખતે બાળકથી બધું સાફ થશે ને ઘરનો કચરો વળાઈ જશે એવી આશા કે ઇચ્છા ન રાખવી. બાળકના પ્રયત્નની તેમાં કિંમત આંકવાની છે. ઘણી વાર આરંભમાં કચરો વાળવાને બદલે ચારે કોર વધારે ફેલાયેલા દેખાશે; તેથી અસંતુષ્ટ થવાની જરૂર નથી. પાછળથી આપણે તેને કપકો આપ્યા વગર સાફ કરી નાખવું.

આરંભમાં બાળકને ઝીણી ધૂળ કે એવો કચરો વાળવાનું કાવતું નથી, પણ બધાં મોંઠા કચરો હોય-જેમ કે ખોરના ફગિયા કે શાક સુધા-રાયેલો કચરો કે કાગળના ટુકડા હોય, તે લેવા કાવે છે. એવો કચરો સ્વભાવિક રીતે પડેલો ન હોય તો ઓશરીને એકાદ ખૂણે થોડી જાડી રેતી કે કાગળનો કચરો પાથરી રાખીને તે વાળવા

આળકને છૂટું મૂકવું. વાળવાના કામ પછી હમેશાં સૂપડીસાવરણી તેની ખીંટીએ જાય તે પણ જોવાનું છે. કામ પછી સાધનો જ્યાં ત્યાં રખાંડે છે, અથવા રમત પછી રમકડાં રખડતાં હોય છે, એ અણધરપણા તરફ પ્રથમથી જ ધ્યાન આપીએ તો તે આખતમાં સુધડતાની ટેવો પ્રારંભથી જ પડે છે. વારંવાર ટોકવાથી એ ટેવ પડવાની નથી, પણ પહેલે જ દિવસે આપણે શરૂઆતથી આખર સુધી કામ બરાબર બતાવવું જોઈએ. અને બીજે દિવસે કામ શરૂ થાય તે પહેલાં જ કહી દેવું જોઈએ: “ વાળ્યા પછી સૂપડી સાવરણી ખીંટી ઉપર. ” કદાચ આળક ભૂલી જાય તો ફરી એક વાર કહેવું: “ સૂપડી સાવરણી ખીંટી ઉપર ”

શિક્ષણનાં સાધનોમાં પાટીને પ્રજ્ઞનીય અને વિદ્યાચિહ્ન ગણાવામાં આવેલ છે. પણ સૂપડી સાવરણીનું સાધન બાલશિક્ષણમાં સૌથી પહેલાં આવતું હોવાથી અને બીજી પણ અનેક રીતે તે આપણા સંસારજીવનનું શુભ ચિહ્ન હોવાથી તેને પ્રજ્ઞનીય ગણવું જોઈએ. તેને ચાંદેસો થાય કે આદરભાવ સાથે ગંધપુષ્પ ચંડ તો જરાય ખાટું નથી. બાલજીવનને એ સાધન તો એક આર્શીવાદ રૂપ જ છે.

હાથ ધોવા

સૂપડીસાવરણી ને કચરાના ડાબાની પાછળ જ હાથ ધોવાનાં સાધનો આવે છે. કચરો સાફ કરવાની સાથે જ પોતાની જાત પરત્વેની સાફસૂરી આવવી જોઈએ.

આપણા ઘરની ગંદકી આપણે જાતે જ સાફ કરી શકીએ, એ વસ્તુની સાથે જ સાફસૂક કર્યા પછી જાતે સ્વચ્છ થઈ જવાની વાત બાળકોને બતાવવી જોઈએ. આથી ધોળાં કપડાં પહેરનારાંઓ ગંદકી સાફ ન કરી શકે એવો સમાજમાં આજે જે પ્રચલિત ખોટો ભ્રમ છે તે નીકળે, તેની સાથે જ ગંદકી સાફ કરનાર તો મેલાં જ હોય એ ભ્રમ પણ દૂર થાય. જુઓ આપણા ઉજાણિયાત વર્ગ તેમ જ આપણા ભંગી, આપણાં કામવાળાં, વગેરે. આપણે પહેલેથી એવી જ ટેવ પાડવી જોઈએ કે ઘરમાં ગંદકી દેખાય તો તરત તે જાતે સાફ કરી નખાય; ને આવી સાફસૂક પછી હાથ, પગ, મોઢું કે આખું શરીર જરૂર હોય તે પ્રમાણે ધોઈને જાતે સાફ થવાય.

હાથમોઢું ધોવાનાં સાધનોની સ્વતંત્ર રીતે પણ જરૂર છે જ. સામાન્યતઃ દીક ગણાતાં આપણાં ઘરોમાં પણ બાળકોની સ્થિતિ જોઈએ તો હાથ-

પગ ગંદા, નાકઆંખ ગંદાં, ને કપડાંનું તો ઢેકાણું જ નહિ, એવી હોય છે. એનો બીજો છંડો નોકર મારફત બાળકો અત્યંત સાફસૂક રહે છે તે, અગર સફાઈ બગડે કે હાથપગ મેલા થાય કે કપડાં મેલાં થાય માટે રમતગમત વગેરે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કે હિલચાલ કરવાની જ બાળકોને અટકાયત હોય છે તે છે.

બંનેમાં વચ્ચે રસ્તો યોગ્ય છે. ગારાનાં રમકડાંએ બનાવાય, બાગકામ પણ થાય, વાસણ ઊટકવાનું કે ઘર વાળવાનુંયે થાય, રેતીમાં ફૂંચા કરવાનું કે ફૂદકા મારવાનુંયે થાય, ને હાથપગ મેલા થાય તો ઘોઈને સાફ પણ કરાય; આ રસ્તો ખરો છે. એક બાળુથી એટલું અણુઘડપણું ને અસંસ્કારિતા કે ગંદાપણું સાલે જ નહિ કે દેખાય જ નહિ, ને બીજી બાળુએ સ્વચ્છતાની એટલી બધી ગુલામી હોય કે પ્રવૃત્તિ માત્રમાંથી નિવૃત્ત જ થઈને પથરા જેમ બેસવું પડે, એ બંને વસ્તુ બાલવિકાસમાં હાનિ પહોંચાડનાર જ છે. બાળકમાં ગંદકીની સૂગ આવવી જ જોઈએ. પણ તેની સાથે જ ગંદકી સાફ કરવાની સૂગ જવી જોઈએ. ધૂળમાટીમાં કામ કરવાની કે રમત રમવાનીયે તાકાત આવવી જોઈએ; ને પરિણામે હાથપગ મેલા થાય તો ઘોઈને સાફ થવાનીયે

તાકાત આવવી જોઈએ.

હાથ ધોવાનાં સાધનોમાં એક નાની બાલદી, કળશો અથવા વાટકો, સાણુ અથવા અરીઠાં કે ચિકાખાઈનું પાણી ને હાથપગ લૂછવા માટે લૂગડાના કટકાઓ, એટલી વસ્તુની જરૂર છે. બાલદી ને કળશો હોય તો બીજાએ હાથ ધોવરાવવાની જરૂર પડે છે; પણ એકાદ નાનું ટીપ ને તેને નળ હોય તો બાળક જાતે જ હાથ પગ મોઢું ધોઈને સાફ થઈ શકે છે.

પ્રારંભમાં હાથ કેમ ધોવાય તેની સમગ્ર ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે બાળક આગળ આપણે કરી બતાવવી. ક્રિયામાં હાથ કેમ પલાળવા, સાણુ કેમ ઘસવો, પછી અર્ધી આંગળીઓને ને હાથની પાછળની બાજુ વગેરે અધું કેમ ધોવું, વગેરે ક્રિયાઓ સ્પષ્ટ ને બાળકનું ધ્યાન ખેંચીને કરવી. હાથ ધોયા પછી દુવાલથી આંગળાં આંગળી અને નખ વગેરે અધું ધીમે ધીમે લૂછીને બાળકને બતાવવું. પોતાના સ્વચ્છ હાથ પણ તેને બતાવવા.

પછી બાળકને હાથ ધોવા છૂટું મૂકવું. આપણી અર્ધી ક્રિયાઓ તેના ધ્યાનમાં આવે ત્યાં સુધી રોજ તે ક્રિયાઓ આપણે કરી બતાવવી, પરંતુ તે ધોવું હોય ત્યારે ટોડવું નહિ. બાળક અધું નાનું હોય ને તેના હાથ જાતે ધોયા પછી

સ્વચ્છ ન થયા હોય તો પાછળથી આપણે ધોઈ દેવા; પણ રોજ પ્રથમ તેને ધોવાની પૂરતી તક આપવી. અઠી ત્રણ વરસનું બાળક એ ક્રિયાઓ શીખી લેવા ખાતર દિવસમાં ઘણી વાર લાથ ધોવા લાગે છે. તે વખતે તેને તેમ કરવાની છૂટ આપવી. બેશક કપડાં ન પલળે, શરદી ન થાય, ઘરમાં પાણી પાણી ન થાય વગેરે આખતોખો અંદોઅસ્ત જરાક વિચાર કરી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કરી લેવો. અવસોકનથી નક્કી કરવું કે બાળક લાથ ધોતાં શીખે છે કે કોઈ બીજે જ રસ્તે ચડતું છે? લાથ ધોતાં શીખવાની ગરજ સારી પછી લાથ ધોવાનાં સાધનો કાઢી નાખી જરૂરને વખતે જ નીચે મુકવાની વ્યવસ્થા કરવી. સાધન મુકાએ ત્યારે તે સાધનનો ધારેલો જ ઉપયોગ થાય એ જરૂરનું હોય છે. માટે પાણીની બીજી રમતો કે સાબુની રમતો વગેરે લાથ ધોવાનાં સાધનો સાથે ન ચલાવી લેવાય. લાથ ધોવાનાં સાધનો સાથે તો લાથમાં ધોઈને જતે સાફ થવાની ક્રિયાઓ જ જંગમચેલી હોય. બીજું વખતે સાબુની રમતો શક્ય હોય તો બાળક ભડે કરે; પણ આ સાધનોથી તો નહિ જ.

લાથ ધોવાનું કાલું તેમ જ પગ, આંખ, નાક, મોઢું, દાંત વગેરે બધું સાફ કરવાની આખતમાં

સમજવું.

હાથપગ ધોવાના પ્રસંગો પણ નક્કી કરી દેવા જોઈએ; જેમકે સાવરણીથી સાફસૂફ કરી લીધા પછી હાથ ધોવાનું હોય જ. ધૂળની રમતો પછી, જમવા જતાં પહેલાં, જમ્યા પછી ને કાંઈ પણ ખાવું હોય તે પહેલાં હાથ ધોવાની ટેવ જરૂરની છે. વળી બહાર જઈ આવ્યા પછી હાથ-પગ ધોઈને ઘરમાં આવવું, સૂતા પહેલાં હાથપગ ધોઈને પથારીમાં જવું, વગેરે બાબતો પણ દાખલ કરી શકાય.

વાત નાની છે પણ તેની પાછળ સારી પેઠે મહેનત લેવી પડે છે; અને મહેનત લઈ તે સાધ્ય કરવા જોટલી મહત્ત્વની તો તે છે જ.

મોટા પાયા ઉપર સાફસૂફ

આપણે ઉપર સૂપડીસાવરણીની વાત કરી ગયા છીએ. સાફસૂફીના કામમાં બાળકો થોડા દિવસ પજોટાયા પછી એમને મોટા પાયા ઉપર સાફસૂફી બતાવી શકાય. ઘરનાં બારીબારણાં, ભીંતો વગેરેની સાફસૂફી એની અંદર આવે. ટેબલ-ખુરશીઓ વગેરે લાકડાંનો સામાન હોય તો ભીના લૂગડાથી લૂછી નાખવો, અથવા બહાર ઉપાડી જઈ ધોઈને સાફ કરવો, વગેરે કામો પણ બતાવી

શકાય. મોટી સાવરણી લઈ આવે. ઓરડો વાળવો, ઓશરી કે આંગણું સાફ કરવું, વગેરે પણ થઈ શકે.

એક રીતે સામાન લૂછવાની સાફસૂફી નાના પાયા ઉપર સૂપડીસાવરણીની સાથે જ શરૂ થઈ શકે, અઢી ત્રણ વરસના બાળકના હાથમાં એક લૂગડાનો કટકો આપી નાની નાની નીચેની વસ્તુઓ લૂછવાનું બતાવીએ તો બાળક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે કરે છે; ને બહુ જ નાની ઉંમરે કદાચ તેનાથી બરાબર સાફ ન થાય તોપણ ટેબલ ને ખુરશી ઉપર કે ટીંગાડેલા ફોટા ઉપર કેટલી ધૂળ બેસે છે, ને બેડી હોય તો તે સાફ કરવી જોઈએ, એ વાત તો એના ધ્યાનમાં આવે જ છે. આપણે પાશ્ચાત્યોના વાંદરિયા અનુકરણમાં ઘરમાં આકુઅવળું ફર્નિચર ભરી દેવાનું તો શીખ્યાં છીએ, પણ તેની સાથે જ તેને ગોઠવવાની કળા શીખ્યાં નથી, કે તેને સાચવવાની ને સાફ રાખવાની જરૂરિયાત આપણે જોઈ નથી. ટેબલખુરશી ઉપર કેટલીયે ધૂળ હોય તો બેસનારનાં કપડાંથી જ તે વળાય એવી આપણી યોજના છે ! જૂના જમાના પ્રમાણેની બેઠક તો કોઈકે જ રાખતું હશે; ને રાખતું હશે ત્યાં પણ ધૂળની આબતમાં બેઠકારી તો દેખાશે જ.

બાળકનું ધ્યાન આવી બાબતો તરફ નાનપણથી જ ખેંચ્યું ને તે કેમ સાફ થાય તે બતાવ્યું તો આજે આપણે જે જોતાં જ નથી, જોતાં હોઈએ તો શું કરવું તે જાણતાં નથી, ને જાણતાં હોઈએ તો ઝટ કરી નાખવાની શક્તિ ધરાવતાં નથી, એવી સ્થિતિ આવતી પેઠીની રહેશે નહિ.

મોટા પાયા ઉપરની સાફસૂરી આઠ આઠ દિવસે કરવાનો રિવાજ રાખીએ, ને તેમાં બાળકોને પૂરતો ભાગ લેવા દઈએ, તો તેઓ ઘર સાફ રાખવાનો શોખ કેળવતાં થશે ને પોતાનો શોખ પૂરો પાડવાની આવડતવાળાં પણ થશે. આમાં ખૂણેખાંચરેથી બાવાં પાડવાં, બારીબારણાંઓને પાણીથી અથવા તેલ અને પાણીથી સાફ કરવાં, ફોટાઓ પાછળથી ઘૂળ ઝાટકવી તેમ જ બધું ફર્નિચર અને જમીનની સાફસૂરી બતાવવાની ઉત્તમ રીત તો તે કામ આપણે જાતે ધીમે ધીમે કરી બતાવવું તે છે. એક સાથે અનેક કામો પહેલેથી જ દાખલ કરવાં નહિ, પણ એક એક નવું વધારતા જવું. જેમકે પહેલે રવિવારે કે જે વાર રાખીએ ત્યારે એકલાં બાવાં પાડવાનું કરવું; બીજે અઠવાડિયે બાવાં પાડીને બારીઓની સાફસૂરી ઉમેરી શકાય. એમ ધીમે ધીમે અનેક

જાતની સાક્ષર શી આળકોના ધ્યાન ઉપર આપણે મૂકી શકીએ.

એમાં ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એટલી જ કે તેમની શક્તિ બહાર કે તેમની ધીરજ ખૂટે ને કંટાળો ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ વાર તાણવું નહિ. સાક્ષરનું વાતાવરણ ઊભું કરીને જ આપણે આળકોને શોખથી તેમાં ભાગ લેતાં કરી શકીશું.

કોઈ પણ સાક્ષર પછી હાથપગ ધોઈને જાતે સાફ ને વ્યવસ્થિત થઈ જવાનું બતાવવાનું કદી ભૂલવું ન જ જોઈએ. જાડાં ને ગંદાં કામો કરવા છતાં પોતે તો સ્વચ્છ, સંસ્કારી ને સુધડ જ રહેવું જોઈએ, એ વાત ઉપર આપણે નોટલો ભાર મૂકીશું તટલો આજે આજે જ છે.

પીરસડું

ડો. મોન્ડીસોરીએ પોતાની આળશાળામાં જે કેટલાએક અજ્ઞ નેવા ફેરફારો કર્યા છે, તેમાંથી એક એ છે કે તેણે શાળાને આલગ્ય બનાવી દીધું. જેમ ઘરમાં આળકો રમે, ફૂદે, ફેરે-હરે, ખાયપીએ, સૂવે તેમ જ બધી પ્રવૃત્તિઓ તેટલી જ સ્વાભાવિકતાથી આળશાળામાં થાય એવી યોજના તેણે રાખી. તેથી જ મોન્ડીસોરી શાળાની કેટલીએક પ્રવૃત્તિઓ તે કેવળ ઘરની પ્રવૃત્તિઓ

ગણી શકાય એવી છે.

મોન્ડીસોરી શાળામાં બાળકોને એક વખતનું જમણુ આપવામાં આવે ત્યારે ભોજનના ઓરડાની સાફસૂફી, શણગાર, પીરસવાનું કામ તેમ જ જમી રહ્યા પછીની બધી સાફસૂફી અને વાસણો ઊંટકવા સુધીનું કામ બાળકો કરે છે.

આ બધાં કામો બાળકો કેમ કરે છે ને તેમને કેમ કરવા દેવાય છે, તે માળાપોએ ખાસ જાણી લેવાની જરૂર છે.

સાડત્રણ ચાર વરસનાં બાળકો આ કામમાં બેડાઇ શકે છે. એટલે બાળશાળામાં આવ્યા પછી એકાદ વરસ પછી બાળકો આ કામોની જવાબદારી ઉઠાવવા તૈયાર થઈ જાય છે. પીરસવાનું કામ બાળક ઉપાડે તે પહેલાં લીંટા ઉપર સમતોલપણે ચાલવું, પાણીના પ્યાલા લઇને ચાલવું, સૂપડી-સાવરણીથી વાળવું ને સાફ કરવું, લાથ ધોવા ને ધોવાવવા, વગેરે પ્રવૃત્તિમાંથી બાળક પસાર થઈ જાય તે જરૂરનું છે. તે બાબતનો કાબૂ આવી જાય પછી પીરસવાનું કામ તે લઇ શકે.

પીરસવામાં ત્રણચાર કામોનો સમાવેશ કરી શકાય: જમવાની જગાની સાફસૂફી; પાટલા અથવા પાથરણાં પાથરવાં; વાટકા કે થાળીઓ તૈયાર કરવી; જમવા બેઠાં હોય ત્યાં જઈને પીરસવું.

આપણે ઘરમાં એ કામના બે ભાગ પાડી શકીએ: એક જમવાની તૈયારી ને બીજું પીરસવું. જમવાની તૈયારીમાં સાવરણીથી જગા વાળી નાખી પાટલા ઢાળવાનું, પાણીના કળશા ભરી લેવાનું તેમ જ પાટલા સન્મુખ અથવા પીરસાનું હોય ત્યાં થાળીઓ ને વાટકા મૂકવાનું કામ સમાઈ જાય. પછી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે તેને પીરસવામાં પણ ભાગ લેવા દેવાય. જેમકે નાનું બાળક પણ મીઠું, ચટણી, લીંબુ, રોટલી, પૂરી, ભજિયાં વગેરે આસ્તે આસ્તે પીરસી શકે; ને આગળ જતાં સૂકું શાક, ભાત વગેરે પીરસે; અને છેવટ દાળ, રસદાર શાક વગેરે પ્રવાહી પદાર્થો પીરસે. ડૉ. મોન્ટીસોરીની ચોપડીમાં દૂધ કે સુપ (ઓસામણ) કાચના વાસ-ણમાં પીરસવા લઈ જતાં ચાર વર્ષના બાળકોનો ફોટો છે.

આ કામો કરાવી લેવામાં કેટલીએક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

પહેલી વાત એ કે બાળકોને આપણે એવું કર્મકાંડ જેટલી ચોકસાઈથી, જેટલી સફાઈથી અને જે ક્રમમાં બતાવ્યું તે બધું તે સજ્જડપણે પકડી લેવાનાં છે. આપણે કોઈ વાર વાળ્યું કોઈ વાર ન વાળ્યું, કોઈ વાર વાસણો લૂગડાથી ભૂંછીને લીધાં કોઈ વાર ન ભૂંછ્યાં, કોઈ વાર વાસણો ખખ-

ડાટ વગર મૂક્યાં, કોઈ વાર એમ ને એમ પછાડ્યાં, એવું જે જે કરશું તે તે બાળકો કરવાનાં છે. માટે પ્રથમ જન્મવાની તૈયારીમાં કે પીરસવામાં જે કેટલીએક બાબતો આવે છે તે હમેશ તે જ ક્રમમાં થાય એની સંભાળ રાખવી જોઈએ. બેદરકારીને લીધે અપવાદ ન બને; પણ બહારગામ જવાને વગેરે ખાસ કારણે એમાંથી કાર્યક્રમ ઘટે, ને તેના કારણે બાળકને સમજાવી દેવાય.

બીજું બહુ કામ બાળક આગળ પહેલેથી આપણે સુઘડતાથી કરી બતાવવું, ને તે તરફ બાળકનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવું. જેમકે વાટકો નીચે મૂકવો હોય અથવા ખાલામાં ખાલા મૂકવા હોય તો તે વિશેષ ખખડાટ કે ધમપછાડ વગર જ થાય એમ આપણે ખોતે ચીપીને બાળકને કરી બતાવવું. આપણે વાટકો કેમ મૂક્યો તે તરફ જો બાળકનું ધ્યાન ન ગયું હોય તો તેને કહેવું: “જો હું વાટકો મૂકું છું; અવાજ થાય છે? જો સાંભળ.” પછી તેને કહેવું: “લે, તું મૂક જોઈએ? અને સાંભળજે, તારો અવાજ થાય છે કે નહિ.”

બાળકને બતાવ્યા પછી ફરી વાર તે ખખડાટથી મૂકે તો કદાપિ ટોકવું તો નહિ જ. “અવાજ કેમ કર્યો? તને શું કહ્યું હતું? બરાબર

કેમ નથી કરતો ? ” વગેરે વાક્યો કદી ન વાપરવાં. બાળકને ફરી ફરીથી તે ક્રિયા બતાવવી; ને છતાં બાળક તે ન કરતું હોય તો તેનું કારણ શોધી કાઢવું જોઈએ. કદાચ બાળકના સ્નાયુઓ તેને માટે હજી લાયક થયા ન હોય તો તે કામ તેની આગળ ધરવાનું બંધ કરી તે પહેલાંની ને વધારે સાદી બાબતો તેની પાસે ફરીથી ધરવી. કદાચ માંદગી વગેરેને લીધે તેનામાં તાત્કાલિક અશક્તિ આવી હોય તો અમુક મુદત સુધી કામબંધ રાખવું. કદાચ ઘરમાં બીજાં બધાં ને આપણે પોતે પણ બીજે વખતે ધમપછાડ જ કરતાં હોઈએ ને તેથી બાળકને આપણે બતાવોએ તેમાં મહત્ત્વ ન લાગતું હોય; અથવા આવડતું હોવા છતાં બાળક બેદર-કારીથી અથવા જાણી જોઈને આપણી સામે થવા ખાતર પણ ખખડાટ કરતું હોય. તેની ધમ્મજી વિરુદ્ધ આપણે તેની પાસેથી કામ કરાવતાં હોઈએ અથવા બરાબર અભિમુખ થયા પહેલાં કરાવતાં હોઈએ તોપણ બાળક ઘણી વાર સામે થઈ જાય. અથવા બીજી કોઈ બાબતમાં તેને વાંધો પડ્યો હોય તોપણ બાળક સામે થાય. આવે વખતે એ કામ છોડી જ દેવું જોઈએ, ને વાંધા કયાં પડ્યો છે તેનો ઉપાય શોધી લેવો જોઈએ. બેદરકારી હોય તો તેનું કારણ પણ શોધવું જોઈએ.

ઉપર કહ્યું તેમ ધરનાં બીજાંઓની બેદરકારીને લીધે આળક પણ બેદરકાર બને છે. એમ નહિ તો કેટલાંએક આળકોને એવી ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. ખાસ કરી શ્રીમંતનાં આળકોને વસ્તુ ન્યાં ત્યાં નાખી દેવી, જેમ તેમ મૂકવી. વગેરે એટલું સ્વાભાવિક બની જાય છે કે તેમને એવી વાત સાવ મામૂલી લાગે છે. “ હવે હીરજો આવીને લઈ લેશે બધું. ” “ કો’ક કરી દેશે. ” એવી મનઃસ્થિતિને લઈને પણ આળક આ બધાં કામોની પાછળ રહેલી મજ્જ પકડી શક્તાં નથી ને તેનાથી વંચિત રહે છે. માઆપ કે માસી કે કોઈની પોતાના ઉપર ખાસ મહેરબાની છે ને પોતે જે કરશે તે ચાલવાનું જ છે એવી મનઃસ્થિતિ પણ બેદરકારી આણે છે.

આળક પાસેથી ધરમાં કામો લેતી વખતે આવાં ઘણાં સૂક્ષ્મ કારણો આડે આવવાનાં છે. શાળામાં આવી બાળકમાં મુશ્કેલીઓ ઠાંધક ઓછી આવે છે, કારણકે ત્યાં આળકો વધારે હોવાથી એકાદું આળક બધાંથી છૂટા પડવાનું મોટે ભાગે પસંદ કરતું નથી. તેમ જ શાળા જૂની હોય તો અમુક વાતાવરણ ને રીતભાત અંધારું જ જાય છે, કે જેને લીધે ત્યાં તો આળક તેની અંદર ગોઠવાઈ જ જાય છે. વળી શિક્ષક સાથેના સંબંધ ઠાંધક

દૂરનો હોવાથી પોતાની બા કે મોટી મા આગળ કરવાની હકો તે ઘર માટે જ રાખે છે; અથવા બા કે બાપા આગળ થતી હકો માટે જે અનુકૂળ વાતાવરણ મળે છે તેનો શિક્ષક અભાવ જ રાખે છે.

ઘરમાં વધારે બાળકો હોય તો તેમને કામના વિભાગ પાડી વારાફરતી તે બદલાય એમ ગોઠવી આપી શકાય. જેમકે એક જણ વાળીને પાટલા મૂકે; બીજું થાળીવાટકા લાવે અને પાણી ભરે; ત્રીજું પીરસે. ઘરમાં તો નાનાં મોટાં બાળકો હોય છે તેથી સહેલું કામ નાનાંઓને ને અઘરું કામ મોટાંઓને એમ પણ આપી શકાય. માત્ર નાનું અઘરા કામને માટે કોઈ દિવસ લાયક થાય જ નહિ, હમેશાં નાનું જ ગણાય, એમ ન બને તેની સંભાળ રાખવી ઘટે.

જમ્યા પછીની સાફસૂફ

બાળકોને જેમ આપણે અમુક હદ સુધી પીરસવાનું કામ સોંપી શકીએ તેમ જમ્યા પછીની સાફસૂફમાં પણ તેઓ સારી રીતે ભાગ લઈ શકે છે. નાસ્તા કે દૂધ જેવું ખાણું હોય ત્યારે તો પોતાનાં વાસણો ઘોઘી ઘસીને સાફ કરવાનું કામ પણ તેમને સોંપી શકાય. રીતસરના જમણુ પછીનાં વાસણુ ઊટકવાં જરા અઘરાં છે. છતાં

તેમણે થાળી ને વાટકા ઉપાડીને ખાળમાં મૂકવાં, જમીન ઉપર ભાત શાક દાળ વગેરે જે વેરાયું હોય તે ઉપાડી લેવું, પાટલા ઉપાડવા, વગેરે કામો ખાળકોને જરૂર સોંપી શકાય. આગળ પાછળનો જરાયે વિચાર કર્યા વગર જમીને ઊભા થઈ જવાની ટેવ બહુ જ બેદરકારીભરી ગણાય. છતાં આપણે ખાળકને “થઈ જા ઊભું,” એમ જ કહીએ છીએ. તેના કરતાં પોતપોતાનું એકું ઊપાડી લઈને થાળીવાટકા ઉપાડવાની રીત સહેલાઈથી દાખલ કરી શકાય. ખાળક પોતાની શક્તિ ને આવડત ઉપરાંતનું કરવા માગે ને આપણા કામમાં આડે આવે એ આપણે ન ચલાવી લઈએ. આવે વખતે ‘ના’ પણ પાડીએ. પણ અનતાં સુધી ‘ના’ પાડીએ તે પહેલાં વિચારી તો લેવું જ કે કોઈ રીતે ખાળકને ‘હા’ પડાય એવું છે? ખાળક પરત્વે ‘હા, ના’ નો અનુભવ એવો છે કે “એન! આ અધાં વાસણેા ઊટકવા લઈ જતી નહિ.” એમ કહેવા કરતાં “એન! જા; તારે આ પાણી પીવાના ખાસા ઊટકવાના છે, તેટલા બહાર લઈ જા. આ રહી રાખ ને આ બાલ-દીમાં પાણી છે.” એમ શું લઈ જવું તે ચોક્કસ અતાવવાથી શું ન લઈ જવું તે એની મેળે જુદું પડે છે. છતાં ખાળક હજારાત્મક કહેવું ખુશીથી

માને છે ને નકારાત્મક માનવા નાખુશ હોય છે.

આળકને કામ સોંપતી વખતે એક બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની તે એ કે આળક ઘણું બધું કરવા જાય ને જેવું તેવું કરે તે પસંદ ન કરવું. થોડું કરે પણ તેને આખર સુધી પહોંચાડે તે ઇચ્છવાનું છે. આળક વાસણોનો એક ખડકો લઈને એસે એટલેજેવું તેવું ગિટકે ને ચારે કોર રાખ રાખ કરીને ગિલું થઈ જાય એ સંભવિત છે; કેમકે આટલાં બધાં વાસણો ગિટકવાં તેની શક્તિ બહારની જ વાત છે. તેના કરતાં બે પાણીના પ્યાલા લે, ગિટકે, ધુએ, જગ્યા ઉપર મૂકા દે, ગિટકેલી જગ્યા સાફ કરે, પોતાના હાથ અરાખર ધુએ. કપડાથી લઈને કામ પૂરું થયાનો આનંદ ને વ્યવસ્થિતતા અનુભવે એ આળકની દૃષ્ટિએ વધારે લાભદાયક છે; ને આપણી દૃષ્ટિએ પણ તે આપણને ઓછું નડનારું છે.

આપણી સામાન્ય રીત એવી છે કે આળકો પાંચ સાત વરસનાં કે તેથીયે મોટાં થાય ત્યાં સુધી તેમને કામ સોંપવું નહિ; કરવા આવે તો “તને નહિ આવડે” વગેરે કહી વારવાં. ને છતાં પછી મોટી ઉંમરે તેઓ કામ કરે તેમ ઇચ્છવું, ને નથી કરતાં માટે તે વખતે નારાજ થવું!

બાળક કરવા માગે ત્યારે તેને લાયકનું કામ આપતાં રહેશું. તો જણાશે કે ઘણી નાની ઉંમરે બાળક ઘણું કામ કરી શકે છે. ને કામની આવડત મેળવવાની ને શોખ કેળવવાની ઉંમર તો એ જ છે. તે ઉંમર આપણે નકામી ગુમાવવી ન જોઈએ.

પ્રકરણ સાતમું

—◆—
શારીરિક રમતો

શારીરિક રમતો

હવે ઘરમાં આળકની શારીરિક કેળવણી વિષે થોડો વિચાર કરીએ.

ડૉ. મોન્ટીસેરી શાળાઓમાં વગેરે ડેકાથે ચાલતી કસરતને એટલે ડ્રિલને શારીરિક કેળવણીના સાધન તરીકે ઓળખવાની સાક્ષ 'ના' પાડે છે. એ કસરત સમૂહગત ક્રિયા તથા હુકમને અનુસરવામાં ઉપયોગી હોય, પણ તે નાનાં આળકોનાં હાડકાં મજબૂત કરવામાં કે રત્નાયુઓના બંધારણમાં મદદ કરતી નથી.

નાના એટલે કે અઢી ત્રણ વરસના આળકનું ઘડ પગના પ્રમાણમાં મોટું અને ભારે હોય છે, તેથી તેના પગ ઉપર શરીરનો ભાર ન આવે એ જાતની કસરતની વધારે જરૂર હોય છે. નાની ઉંમરે પગ ઉપાડી શકે તેથી વધારે ભાર ઉપાડવો પડતો હોવાથી ઘણી વાર આળકના પગનાં હાડકાં વળી જાય છે. આ ઉંમરનાં આળકોની સામાન્ય રમતો નિહાળીએ તો આળકો વચ્ચે વચ્ચે ભોંય પર આગોટતાં અથવા ભોંય પર સૂઈને હવામાં પગ ઉછાળતાં દેખાય છે.

આ ઉંમરે આળકોને આ ક્રિયાઓ જરૂરની જ હોય છે. ખરું તો આટલી નાની ઉંમરનાં આળકો જે શાળામાં જાય તો તે શાળાએ પણ આળકોને આજોટવાની વગેરે છૂટ ને સગવડ આપવી જોઈએ છે, ઘરમાં પણ આપણે એકાદ શેતરંજી પાથરી રાખીએ જેના ઉપર આળક વચ્ચે વચ્ચે આજોટે. એમાં આળકોને શીખવવું પડતું નથી; માત્ર આળક આજોટે કે પડ્યા પડ્યા હાથ કે પગ લજાવ્યા કરે તો તેમ કરવા દેવાની છૂટ રાખવાની જ જરૂર છે. પાઠશાળામાં સૂતું આળક આવી કસરત લે છે તેની આડે આપણે આવતાં નથી; પણ કેટલીક વાર ત્રણ ચાર કે પાંચ વર્ષનું આળક આજોટે અથવા વચ્ચે વચ્ચે ભાખરભરિયાં ચાલે તો આપણે તેને ટોકીએ છીએ. સાદી રીતે ચાલતાં આવડ્યા પછી આળક આજોટે કે ભાખરભરિયાં ચાલે તો તે આળસુ થઈ જશે એવી આપણી માન્યતા હોય છે; પણ આળકોને તેમાં કસરત ને આરામ બંને મળે છે, ને તેથી તેને તે જરૂરનું જ છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જોવી છે. એમાં ખીવા જેવું કશું નથી.

આજોટવાની સાથે આળકોને પેટે લપસવાની કસરત બહુ જ સુંદર છે. બહુ ઢાળ ન હોય એવું કાકડાનું અથવા ચૂનાનું લપસણું એ તેને માટે

હિતમ સાધન છે. દાદરા પાસેનો કહેડો મળી જાય તો બાળકો લપસવાનું ચૂકતાં નથી, પણ તે પડી જશે એ બીકથી આપણે તેમને તેમ કરવા દેતાં નથી. દાદરાનો કહેડો એ ખરું લપસણું નથી. તેના ઉપર શરીરનું સમતોલપણું કેળવાય છે; પણ પહોળા ને ઓછા ઢાળવાળા લપસણા ઉપર બાળક પેટે સાપની જેમ લપસે તેમાં પેટ વગેરેને જે કસરત મળે છે તે અમૂલ્ય છે.

ટીંગાવાની કસરત પણ બાળકો માટે સુંદર છે. ઝાડની ડાળીઓ નીચી હોય તો બાળક ત્યાં ટીંગાય; નહિ તો આપણે તેને વાંસનું અથવા લોઢાના નળ વગેરેનું ટીંગાવાનું સાધન કરી આપવું જોઈએ. બાળકની બધી હિલચાલમાં ઉપર કંઈ તેમ તેના પગ ઉપર ઘણો ભાર આવે છે, કારણ તેને આખો વખત આખા શરીરનો ભાર ઉપાડીને ચાલવું, દોડવું કે કૂદવું પડે છે, તેમાં પ્રમાણમાં તેના હાથને કસરત ઓછી મળે છે. બાળક ટીંગાય ત્યારે તેના પગ છૂટા થઈ જાય છે ને ભાર હાથ ઉપર આવે છે; એ કસરત બાળક બહુ જ પસંદ કરે છે. જરા વાર ટીંગાઈને હવામાં હાંચકા ખાઈ લેવાનું જરા પણ ક્યાંય મળે તો બાળકો તેમ કરી લેવાનું ચૂકતાં નથી. પણ એવું સાધન એની મેળે મળી આવવું એ આજકાલના

શહેરી જીવનમાં અશક્ય છે. માટે ઘેર તેમને માટે એકાદ ઇંચ જમડું સુંવાળું ગોળ લાકડું અથવા જડો લોહનો નળ થાંભલામાં એસારી દેવો; તેમજ જ્યાં જ્યાં ઝાડ ઉપર ટીંગાઈને હીંચકા ખાવાનું મળે ત્યાં ત્યાં બાળકને તેમ કરતાં જરા પણ અટકાવવાં નહિ.

બાળકને માફક એવી જિંચાઈના ‘ડબલ આર્સ’ પણ બાળકને જોઈતી કસરત આપવામાં સારી રમત છે. તેના ઉપર પણ હાથ ઉપર શરીરનો ભાર તોળવો પડે છે. પરંતુ તેના ઉપર આમ કસરત કરો, આમ શરીર વાજો, વગેરે રીતે કસરત શીખવવી નહિ. કસરતનાં સાધનો વસાવ્યા પછી બાળકોને પોતાની મેળે પોતાને માફક એવી કસરત કરવા છૂટાં જ મૂકવાં જોઈએ. આપણે શીખવવા જતાં બાળકની શક્તિની બહારની કસરત શીખવી એસવાનો ભય રહે છે; પરંતુ જ્યારે બાળક પોતાની મેળે આગળ વધે છે ત્યારે એ ભય હોતો નથી, એટલું જ નહિ પણ બાળક પૂરેપૂરા ઉત્સાહથી રોજ ને રોજ કાંઈક આગળ વધતું દેખાય છે. ઘણી વાર એક જ લપસણા ઉપર કે ટોડા ઉપર ટેલાય દ્વિસ સુધી બાળક લપસતું આગળને દેખાય છે; પરંતુ જરા ઝીણી નજરે જોઈએ તો ખચ પડે

છે કે તેમાં તે કેટલીયે નવી નવી જાતની ઝીણી ઝીણા ક્રિયા કરતાં શીખે છે. બીજું એ પણ દેખાય છે કે બાળક આવી કસરતમાં ક્વચિત જ પડે છે કે હાથપગ ભાંગી બેસે છે. કારણ એ છે કે બાળક પોતાની શક્તિ માપતું માપતું જ આગળ વધે છે.

ઝાડ જોઈ ને બાળકો ઝાડ ઉપર ચડવા જાય છે; બારીઓ કે એવું કંઈ ધરમાં મળે તો ત્યાં ચડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવી ચડવાની કસરત બાળકને કુદરતી રીતે પ્રિય છે, ને તેમને માટે તે સારી પણ છે. ચડવા-ઊતરવા માટે ધરમાં નીસરણીઓ પણ વસાવી શકાય. ગાંઠાવાળું દોરડું પણ બાળકને ચડવા-ઊતરવાની સારી ગમ્મત આપે છે. ટૂંકમાં ધરમાં ચડવા-ઊતરવાનાં તથા ટીંગાવાનાં જે જે સાધનો આપણે બાળકો માટે આપી શકીએ તે જરૂર આપવાં ને બની શકે ત્યાં વસાવવાં.

પ્રકરણ આઠમું

બાળઉદ્યોગ

બાળઉદ્યોગ

ત્રણથી છ વર્ષનાં બાળકોને સાચવતાં માબાપો કંટાળી જાય છે; બહુ જ હેરાન થઈ જાય છે. ત્રણથી નાનાં હોય ત્યારે તે બહુ હિલચાલ કે ગડ-બડ ઘોંઘાટ કરી શકતાં નથી; બાળકો ક્યાં ગયાં તે શોધવા તેમની પાછળ ફરવું પડતું નથી; સામાન્યતઃ તે માની આસપાસ જ હોય છે. છ વર્ષથી મોટાં બાળકો સ્વતંત્ર રીતે શેરીમાં જઈને ગમ્મત કરવા, રમવા કે જરા લડાલડી કરવા જેવડાં મોટાં હોઈ તેમની પણ માબાપોને બહુ ચિંતા કરવી પડતી નથી. ઉપરાંત છથી ઉપરનાં બાળકો માટે નિશાળો છે, ને રજાને દિવસે તેઓ ઘરની બહાર વખત કાઢી શકે છે. હવે પ્રશ્ન રહ્યો આ વયલી ઉંમરનાં બાળકોનો, કે જેમને માટે સામાન્યતઃ શાળાઓ પણ નથી, ને જે માની પાસે રહેવા જેટલાં છેક નાનાં પણ નથી. ક્યાં જવું, ક્યાં અડવું, શું લેવું, શું ન લેવું, વગેરેમાં તેમને કશાનું ભાન હોતું નથી; છતાં તેઓ કાંઈક કાંઈક કરવા તો માગે જ છે. ને એ કાંઈક કાંઈક ઘણી વાર બાળકને તુકસાન થઈ બેસે એવું ય બની જાય છે. ઘણી

વાર ઘરમાં કાંઈ નુકસાન થાય, વસ્તુઓ બગડે વગેરે પણ બની જાય છે. આથી માઆપોને તેમનાથી બહુ પજવણી થાય છે, અને માઆપો તરફથી એવાં બાળકો ઉપર જીલ્મ પણ બહુ થાય છે. માઆપો વારંવાર તેમની પ્રવૃત્તિને આડે આવે છે. પણ તેથી માઆપો જાણતાં નથી એટલું નુકસાન બાળકને થઈ જોડે છે.

બીજી રીતે આ બધી મૂંઝવણ બાળકના ઉદ્ધોગના અભાવે છે. આ ઉંમરે બાળકની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વ્યાપાર માગે છે. એટલે કે બાળકનાં આંખ, કાન, હાથ વગેરે કંઈક જોવા, સાંભળવા, સ્પર્શવા વગેરે માટે ઉત્સુક બનેલાં હોય છે. તેના હાથ, પગ અને આખું શરીર કાંઈક કાંઈક કરવા દોડે છે. તે આસપાસની દુનિયાને અને તેનાં ગુણધર્મ વગેરેને જાણવા માગે છે. તેનું શરીર પણ કાલ્પન ન રહે એટલું પ્રવૃત્તિમય હોય છે. ક્યાંક ચડી જવું, ક્યાંક ચાર ફૂટકા મારવા, ક્યાંક ટીંગાવું એવું કાંઈ કાંઈ તે કર્યા જ કરે છે. પરંતુ આ ઉંમરને યોગ્ય એવા ઉદ્ધોગો ઘરમાં આપણે તેમને પૂરા પાડતાં નથી તેથી આપણી અને બાળકની બંનેની પૂરી હેરાનગતિ થાય છે. એમાંથી અપણી હેરાનગતિના વિચાર કરતાં બાળકને અત્યંત

નુકસાનનો વિચાર મહત્વનો છે. મનુષ્યના મન વિષેનું એક સામાન્ય તત્ત્વ આપણે જાણીએ છીએ કે માણસ નવરો બેઠો નખોદ વાળે છે. એટલે કે માણસનું મન નવરું રહે, એને કાંઈ ઉદ્યોગ ન મળે તો તે બેઠું બેઠું સડે છે. આ નિયમ બાળકોને પણ લાગુ પડે છે. બાળકોને ઉદ્યોગ ન મળે તો તે અનુદ્યોગી તો ન જ રહી શકે; તેથી ઘણી વાર દુરુદ્યોગમાં જોડાય છે, ને પોતાને ઘણી જાતનું નુકસાન કરી બેસે છે.

પણ એવાં સાચેસાચ દુરુદ્યોગમાં જોડાયેલાં બાળકો ઓછાં જ હોય છે. મોટે ભાગે એમ બને છે કે આપણે તેમને ઉદ્યોગની દિશા ન બતાવીએ, ઉદ્યોગ માટે સગવડ ન કરી આપીએ, તેમના ઉદ્યોગોની મર્યાદા, અમર્યાદા ને અતિ મર્યાદા વગેરે નિશ્ચિત કરી ન દર્શાવે, એટલે બાળકો ઉદ્યોગ શોધવાનું કામ પોતાના હાથમાં લઈ લે છે. બાળકનાં ઘણાં ખરાં અડપલાં ઉદ્યોગની ખોજમાં કરેલાં વૃથા પ્રયત્નો હોય છે. પેલા જીવા નામના અડપલા છોકરાએ છીંકણીની ડાબલી ઉઘાડી ને હેરાન થયો, એ વાર્તામાં આ ઉંમરનાં બાળકોની બંધી કરુણ કથની આવી જાય છે. તેમની કરુણ અવસ્થાનું ભાન આપણામાંથી ઘણા જ થોડાને હોય છે. આપણે તો માત્ર આપણી દૃષ્ટિએ તેમની

પ્રવૃત્તિ, તેમની હિલચાલ વગેરેનું માપ કાઢીએ છીએ. આપણી છીંકણી ઢોળાઈ, આપણી ચોપડી ફાટી, આપણું આ બગડ્યું ને તે બગડ્યું, એ વિચાર આપણી આગળ હોવાથી આપણે બાળકોને ઊલટો ઉપદેશ કરવા નીકળીએ છીએ કે “ જો, નકામી નકામી છીંકણીની ડાબલી લીધી માટે તારાં નાકઆંખમાં છીંકણી ગયાની તને સજા મળી. હવેથી ક્યાંઈ એ અડતો નહિ, કાંઈ લેતો નહિ, અડપલાં કરતો નહિ ! ”

પણ પેલા જીવાનું શું ? તેના હાથ કંઈક કરવા માગે છે; તેની આંખ રૂપરંગ તપાસવા માગે છે; તેનું નાક સૂંઘવા માગે છે; તેના કાન સાંભળવા માગે છે; તેના પગની અંદર નાચું નાચું થઈ રહ્યું છે. એ બધાનું શું ? અડપલાં કરવાની ‘ ના ’ પાડવાથી, ન કરવાના ઉપદેશથી, કરી જ ન શકે એવી સખ્તાઈથી, આપણે આપણી છીંકણીની ડાબલીએ તો જરૂર બચાવી શકીએ; ને બચાવીએ છીએ પણ ખરાં; પણ બિચારા જીવાના હાથ અને પગે શું કરવું ? તેમણે નિષ્ક્રિય થવું ? તેમણે દુનિયામાંથી નિવૃત્ત બનવું ? તેમણે હિલચાલ માત્રનું આકલન કરી સમાધિ લેવી કે શું ?

સાર એ છે કે બાળકને આ ઉંમરે યોગ્ય પ્રવૃત્તિની ગોઠવણ કરી ન આપીએ તો તેથી એને

ને નુકસાન થાય છે તેની ભરપાઈ પાછળથી હાઈસ્કૂલ કે કોલેજના શિક્ષણ વખતે તેની પાછળ હળરો રૂપિયા ખર્ચવાથી પણ થતી નથી.

બાળકોને યોગ્ય એવા ઉદ્યોગો આપવાની સાથે જ તેની વ્યવસ્થા પણ બતાવતા જઈએ. તેના ઉદ્યોગક્ષેત્રની મર્યાદા પણ ચોક્કસ રાખતા જઈએ. તેમાં આપણી સગવડ સચવાય છે એ તો ગૌણ વસ્તુ ગણાય; પણ એથી બાળકનું મન વ્યવસ્થિત, શાંત અને પ્રવૃત્તિમય રહે છે. જ્યારે બાળકે ક્યાં રમવું, શું કરવું, ક્યાં સાધનો લેવાં, ક્યાંથી લેવાં, ક્યાં મૂકવાં વગેરે બધું અનિશ્ચિત હોય છે ત્યારે તેનું મન ગોટાળામાં જ હોય છે—મૂંઝાયેલી સ્થિતિમાં હોય છે. કેમકે ક્યારે આકાશવાણી થશે કે “ત્યાં અડીશ નહિ. ત્યાં શું કામ અડ્યો? એ શું કામ લીધું? આ શું કરે છે? રહેવા દે છે કે નહિ?” અને ક્યારે વાંસા ઉપર વજ્ર પણ તૂટી પડશે એની તેને ખબર જ હોતી નથી!

માટે આ ઉંમરનાં બાળકો માટે માઆપોએ પહેલું કામ તો એ જ કરવાનું કે ધરમાં બાળકો માટે ઉદ્યોગભૂમિ નિશ્ચિત કરવી. એને બાળકની રમવાની ઓરડી કડો કે ગમે તે કડો. તે માટે ઓરડી જ જોઈએ એવું નથી; ઓશરીનો એક

ભાગ કે મોટા ઓરડાનો એક ખૂણો પણ ચાલશે. પણ જે જગા હોય તેની કાંઈકે મર્યાદા નિશ્ચિત હોવાની જરૂર છે. એમાં પણ જ્યાં જ્યાં ઓરડી જેવું કાઢી આપવાનું શક્ય હોય ત્યાં તો તેમ જ કરવું વધારે સારું; કારણકે ત્યાં મર્યાદાઓ વધારે સ્પષ્ટ રીતે નક્કી થાય છે અને બાળકને પોતાના કામમાં જોઈતી શાંતિ વધારે મળી શકે છે. આવે સ્થળે બહારથી ઓછી દખલ થાય ને બાળક પોતાનું કામ એકાગ્રતાથી કરી શકે.

બાળકનું કામ બાળકને તેનાં ઉદ્યોગનાં સાધનો પૂરાં પાડવાનું છે. તેના કાગળ, તેની પેનસિલ, તેનું સર્વ કાંઈ જુદું હોય તો બાળક આપાનું ટેબલ વીંખશે નહિ કે બાના કબાટમાંથી વારેવારે કાતર ને સોય ને એવું એવું લઈને ભાગશે નહિ; એટલું જ નહિ પણ પોતાની વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત રાખવાની સંભાળ રાખશે, કારણ અવ્યવસ્થિત રાખવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે તેનો તેને અનુભવ થશે. આપની કે બાની ઉપયોગી વસ્તુને રળ વગર શા માટે ન અડવું તેનું પણ તેને જ્ઞાન થશે, કેમકે પોતાની પેનસિલ કોઈ લઈ જાય તો શું થાય તેની તેને ખબર હોય છે.

એશક બાળકને ઉદ્યોગનાં સાધનો પૂરાં પાડતી વખતે તેની ઉંમરને માટે કેવા ઉદ્યોગો

હોય, તેમ જ આપણા બાળકને તેમાંથી ક્યો ઉદ્યોગ ગમે છે, તે નક્કી કરીને જ સાધનો વસાવવાં જોઈએ. વળી પોતાની વસ્તુઓ કેમ વ્યવસ્થિત રાખવી, કેમ સાફ રાખવી, કેમ વાપરવી, કયાં મૂકવી, વગેરે પાઠો આપી બાળકને બતાવવું. તેની ઓરડી પરત્વેના તેમ જ અન્યના ઓરડા એટલે કે બાનો ઓરડો, બાપાનો ઓરડો કે બીજાના ઓરડા પરત્વેના નિયમો તેને આપતા જવું; એથી આપણું કામ તો સરલ થશે જ, પણ મુખ્ય તો બાળકનું કામ સુલભ થશે. તેના મનનું અન્યવસ્થિતપણું અને મૂંઝવણ પણ ટળશે. તેની પ્રવૃત્તિની સગવડ કરી આપવાથી આપણે તેનું જીવન જોટલું સુખમય કરશું તેટલું તેને માટે લાખાનાં ઘરેણાં ઘડાવવાથી, સેંકડોનાં કપડાં સીવડાવવાથી કે તેને રમકડાં ને ખાવાનું આપવાથી ન જ કરી શકીએ.

ટૂંકમાં-બાળક અડપલાં કરે છે એનો અર્થ તે જીવવા માગે છે. બાળકનું નાકમાં દાખીએ ત્યારે તે શ્વાસ લેવા માટે ફાંફાં મારે તેને જો આપણે અડપલાં કહીએ, તો જ ઉદ્યોગની શોધમાં થતા તેના પ્રયત્નોને અડપલાં કહી શકીએ.

બાળકને ઉદ્યોગ પૂરા પાડીએ એટલે તેને જીવવાની ગોઠવણ કરી આપી ફેફવાય; અને

સાચું જીવનું એટલે જ વિકસવું-એટલે જ જીવનસાર્થકય.

બાળક માટે જુદા જુદા ઉદ્યોગો હોઈ શકે છે. બાળક સૂપડીસાવરણી લઈ ને વાળે ને સાફ-સૂક કરે એ ઉદ્યોગ છે. એમાં બાળક હાથની અમુક હિલચાલ શીખે છે; સાથે સાથે તે ક્રિયા-શક્તિનો વપરાશ સાધે છે. બાળક દડો લઈ ને રમે એ પણ ઉદ્યોગ અથવા પ્રવૃત્તિ તો છે જ. નીસરણીએ ચડેગિતરે એ પણ પ્રવૃત્તિ છે. શારીરિક કસરત ને શરીરની છૂટી હિલચાલ ને સમ-તોલપણું મેળવવા માટે આ બધી પ્રવૃત્તિ કામની છે. બાળક જો ચોપડી લઈ ને વાંચે તોપણ તે બૌદ્ધિક ઉદ્યોગ કરતું હોય છે. બાળક પોતાના ઉદ્યોગમાં છે એમ જ કહી શકાય. આ વખતે તે ભાઈબંધને પાણી લાવી આપે, તે પડી ગયું હોય તો તેની સારવારમાં ને મદદમાં જાય, તે પણ ઉદ્યોગ જ ગણાય. બાળકની તે પ્રવૃત્તિ લાગણી વિષયક પ્રવૃત્તિ કહેવાય.

આ બધાથી જુદી એવી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. જે ઉદ્યોગ દ્વારા બાળક કાંઈ નવું ઉપજાવે છે તે તેનું સર્જન છે; તેમાં તેણે કાંઈ નવું ઉત્પન્ન કર્યું કહેવાય, જન્મ આપ્યો કહેવાય. પ્રાણીમાત્રની અંદર સર્જનશક્તિ ને વૃત્તિ

પ્રયજ્ઞપણે વંસે છે. મનુષ્ય આ શક્તિનો ઘણો જ સારો એવો ઉપયોગ કરી શકે છે; એટલું જ નહિ પણ તેનો જો સારો ઉપયોગ ન કરે, તેને સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ન વાપરે, તો તેનો દુરુપયોગ પણ તેટલો જ થઈ શકે છે.

બાળકો મનથી સુદૃઢ બને માટે તેમને તેમનો પુષ્કળ સમય સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં કાઢવા દેવો જોઈ એ.

નાનાં બાળકો એ પથરા આમ ગોઠવે, ઉપર કાંઈક મૂકે, બાજુમાં કાંઈક મૂકે, આમ ગોઠવે, તેમ ગોઠવે, ને કહે છે: “ મેં ઘર બનાવ્યું. ” બાળક પેનસિલથી લીંટા કાઢે છે; આમ ખેંચે, તેમ ખેંચે, ખૂબ મહેનતથી કાંઈક ચીતરી લાવે છે ને કહે છે: “ મેં ઘોડો ચીતર્યો; મેં માણસ ચીતર્યું. ” વગેરે. આ બધું તેને માટે નવું સર્જન છે; અને આપણે શીખવીને કાંઈ કરાવી લેવા કરતાં આ તેના મૌલિક સર્જનની કિંમત ઘણી જ વધારે છે—બાલકે આ જ ખરી કિંમતી વસ્તુ છે. પેલી આપણે શીખવીને ને બતાવીને કરાવી લીધેલી વસ્તુમાં બાળકનાં આંગણાં થોડાં હાસ્યાં એ સિવાય કશી કિંમત નથી.

આ પછીના પ્રકરણમાં જે કળા અને હાથ-કરીગરી સંબંધમાં લખવામાં આવ્યું છે, તેમાં

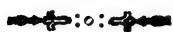
માબાપોએ ધ્યાન રાખવાનું કે બાળકનું મૌલિક સર્જન કયું છે. જુદી જુદી કળાનાં સાધનો કેમ વપરાય તે બતાવવાનું જ માત્ર આપણું કામ છે; જેમકે ચિત્રકામમાં પેનસિલ કેમ પકડાય એ બતાવવું, તેમ લીંટા પૂરવાનું બતાવવું જેથી બાળકને પેનસિલ ઉપર કાબૂ આવે. શું ચીતરવું, કેમ ચીતરવું, કયા રંગો પૂરવા વગેરે બધું તેને જ સોંપી દેવું જોઈએ. એ જ નિયમ બીજા બધા ઉદ્યોગોને પણ લાગુ પડે છે.

પ્રકરણ નવમું

હાથકારીગરી અને કળા

હાથકારીગરી અને કળા

બાલશ્રવનમાં સર્જનાત્મક કળાની પ્રવૃત્તિ-
એને જેમ આપણે ઘરમાં સ્થાન આપીએ તેમ
જ હાથકારીગરીને પણ સ્થાન આપવું જ જોઈએ.
અહીં કારીગરીનો મહિમા ગાવાની જરૂર નથી.
તેના બીજા અનેક મહત્ત્વના લાભો સાથે માયાપો
એક તો લાભ જોશે જ કે બાળકોને ઘરમાં આવી
આવી પ્રવૃત્તિઓ પૂરી પાડીએ તો તેઓ નકામાં
ન્યાં ત્યાં અડતાં કે જે તે લઈને ઉપાડી જતાં
અટકે છે, તેમ જ પ્રવૃત્તિ વગરનાં ન હોવાથી
આપણને પજવતાં પણ મટે છે.

બાળકોને માટેની હાથકારીગરીમાં શીવણ,
ગૂંથણ, રેંટિયો, રસોઈ, કાગળ કાપવા, સહેલું
સુતારીકામ વગેરેને સ્થાન હોય.

શીવણકામ

શીવણનું કામ સાધારણ રીતે પાંચ વર્ષના
બાળકથી શરૂ થઈ શકે છે. શીવણ માટે લૂગડાની
બે ત્રણ ઈંચ લાંબી પહોળી કટકીઓ અને બે
પાંચ રંગના દોરા તેમ જ મધ્યમ જડાઈની સોયો
એટલા સામાનની જરૂર છે. બાળકને એક કપ-

ડાની કાથળા આપી તેમાં એટલો સામાન આપી દહએ તો બાળકને ગમે તે વખતે શીવવાનું કામ મળી શકે છે. શીવણમાં સોય પરોવીને ફાંક ભરી બતાવવું. પછી બાળકને પોતાની મેળે સોય ઉપર કાબૂ મેળવવા દેવો. બાળક સાધારણ ઝડપથી સીધા ને સરખા ટાંકા લેવા લાગે ત્યાં સુધી એ કામ તેને કરવા દેવું. પ્રથમ વાંકાચૂંકા ટેબા આવશે; ઘણી જાતનો દોરાનો ગોટાળો થશે. આ વખતે આપણી મદદની તેને જરૂર હોય છે. માટે પહેલાં તો અપોરે કે એવે વખતે કે જ્યારે આપણને તેની મદદે જવાની કુરસદ હોય ત્યારે શીવણનો વખત રાખવો. બાળકને શોખ થાય ને તે સવારે કરવા એસે તો ભલે એસે; પણ મદદ માગવાનો વખત આપણે નક્કી કરી આપવો. ગોટાળાનો ઉકેલ અપોરે જ થાય. એમ રાખવાથી આપણી ને બાળકની જાંતેની સગવડ સચવાય છે.

બાળકો લૂગડા ઉપર જુદા જુદા રંગના દોરાથી સાદા ફાંક ભરીને પણ જુદું જુદું ભરત-કામ કરે છે. ભરતના નમૂના બાળકને સૂઝે તેવા કરવા દેવા. આપણે આજે જે ગતાનુગતિક નમૂના કરીએ છીએ તેના કરતાં તેઓ નવા નવા નમૂના ઉત્પન્ન કરી શીવણમાં ગૌણિક ફાળો આપતાં દેખાશે.

સાદા ફાંક પછી આગળના ટાંકા બતાવાય જેમકે ઓટલુ, બખિયા, સાંકળ તથા ભરતના બીજા ટાંકા. એક નવો ટાંકા બતાવ્યા પછી તેને સાધ્ય કરી લેવા માટે બાળકને છૂટું મૂકવું. જરૂર જણાય ત્યારે ત્યારે આપણે શીવીને બતાવવું.

એક બાળુએ જુદા ટાંકા કેમ લેવાય તે બતાવીએ. તેમ જ લૂગડું વાળીને શીવવું કે બે કટકા એકબીજાને કેમ સાંધવા વગેરે બાબતો પણ તેને બતાવી શકાય.

બાળકોના શીવણમાં એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે શરૂઆતથી જ ઘાઘરી કે કોથળી કે રૂમાલ કે એવી કોઈ વસ્તુ બનાવવાનો લોભ રાખવાનો નથી. તે વસ્તુ બનાવવામાં જે જે શીવણના પ્રકારો આવે છે તે છૂટા કટકા ઉપર બાળકો શીખે તે વારંવારના પુનરાવર્તનથી પાકું કરે. પછી વખત આવે ઉપયોગી શીવણ શીવતાં વાર નહિ લાગે.

ગૂંથણ

ગૂંથણમાં બહુ નાનાં બાળક કામ કરી શકતાં નથી. તે જરા મોટી ઉંમરે એટલે આઠ દસ વરસની ઉંમરે બતાવવું. તેમાંયે પ્રારંભમાં પોતાને ફાવે તે બનાવવાની છૂટ રાખી શકાય. નાનપણમાં

એક સોયાના ગૂંથણમાં અમુક રીતે ગૂંથતાં ગૂંથતાં ટોપીના આકારનું કાંઈક બનાવેલું મને યાદ આવે છે. એને અમે સિપાઈની ટોપી કહેતાં અને તે નાના બાબલાને પહેરાવતાં. મારી ઘણી સખી-એને આ મારી શોધનો મેં લાભ આપેલો સાંભરે છે. એક સોયાનું ને બે સોયાનું બિનનું ગૂંથણ સાચે જ ઉપયોગી છે, ને નાની ઉંમરે છોકરા છોકરીઓ શીખી લે તો ગમ્મત સાથે એક ઉપ-યોગી હુન્નર ઘરમાં ચાલે.

શીવણગૂંથણ એ માત્ર છોકરીઓને શીખવાય ને છોકરાઓને નહિ, એવું રાખવાની તો જરૂર નથી જ. પણ કાંઈક અંશે બંનેને શીખવવાનો આગ્રહ રાખીએ તો ખોટું નથી.

બાળકને આ કામમાં મજા ન જ પડતી હોય તો તેને પ્રારંભના ઉદ્યોગમાંથી બાદ કરી શકાય, અને આગળ ઉપર પોતાને જરૂરી ઉદ્યોગ તરીકે જરૂરી ભાગ તેને શીખવી શકાય.

રેંટિયા

શીવણ જેટલી જ ઉપયોગી અને હુન્નર તરીકે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતી રેંટિયાની હાથ-કારીગરી છે.

બરાબર ચાલતો રેંટિયો અને પૂણીઓ

એટલાં જ એનાં સાધનો છે. આપણે બાળકને કાંતી બતાવીએ અને પછી બાળકને તાર કાઢવાની મહેનત કરવા દઈએ.

એક વાર સૂતર નીકળવા લાગે એટલે તો બાળકો લર્પથી ઘેલાં થઈ જાય છે. પછી તો સાધનો વધારે સારાં કરતા જઈ સૂતરનો આંક, સમાનતા, વગેરે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચી આ હુન્નર તેઓ સફાઈની પરાકાષ્ટાએ લઈ જાય તેવી ગોઠવણ કરતા જવાની છે. એમાં સ્વભાવભેદે બાળક જુદી જુદી દિશામાં વિકાસ બતાવશે. જેમકે કોઈ જથ્થાબંધ સૂતર કાઢવામાં આનંદ લેશે, કોઈ ઝીણું ને સુંદર કાંતવાનો પ્રયત્ન કરશે, કોઈ રેંટિયો સમો કરવા-કરાવવામાં મગ્ન લેશે, વગેરે. આ ઉંમરે તેમના અંદરના વલણ પ્રમાણે જ તેમને વિકસવા દેવાં. આ વખતની રેંટિયા-પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ જાતે કાંતીને પોતાનાં કપડાં ઉત્પન્ન કરવાનો નથી, પણ બાળકની વિકસતી શક્તિને પ્રવૃત્તિ આપવાનો છે. આથી કપડાં ઉત્પન્ન કરવા માટે જે જાતની ગમતી-નહિ ગમતી બધી માહિતી લઈ જ લેવી જોઈએ એવી એમાં જરૂર નથી. આટલા પૂર્વ પરિચય પછી બાર પંદર વરસની ઉંમરે અત્યારે અધરાં કે ઓછાં રસિક લાગતાં કામો શીખી લેતાં તેમને વાર લાગશે નહિ.

બાળકો માટે રેંટિયો દાખલ કરીએ તો તેને બરાબર ચાલતો રાખવાનું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. રેંટિયામાં ઘડીમાં માળ તૂટે કે ઢીલી થાય, ઘડીમાં ત્રાકને કાંઈક થાય કે ઘડીક પૂણીમાં કાંઈ વાંધો આવે, એવાં એવાં કાચાંપોચાં સાધનોથી કાંતવાનો શોખ જગવાને બદલે ઊલટો કંટાળો માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. માટે એાછામાં એાછો ગોટાળો થાય એવી જાતનો રેંટિયો વસાવી તેને આપણે હમેશાં તૈયાર સ્થિતિમાં રાખવો જોઈએ. આવું બધું ન થઈ શકતું હોય તો તકલી જ વસાવવી. એને વધારે જગા જોઈતી નથી, એમાં ઘણાં સાધનો નથી, ઘણી ખટપટ નથી. એ પણ સુંદર સાધન છે. માત્ર રેંટિયાના ગુંજનમાં બાળકોને જે ગમ્મત આવે છે તે પ્રારંભમાં આમાં આવતી નથી.

રેંટિયાકામ સાથે જ તેની વ્યવસ્થા દાખલ કરવાનું ભૂલવું નહિ. રેંટિયાને તેણ પૂરવું, રેંટિયો કપડાથી લૂછી નાખવો, તૈયાર સૂતર ક્યાં ને કેવી રીતે રાખવું, ક્યરો ક્યાં નાખવો, વગેરે બધી બાબતો પહેલેથી જ બરાબર બતાવવી ને વ્યવસ્થાથી તે થાય તે જોવું.

રસોડા

રસોઈ શિક્ષણની બાબતમાં આપણી સામાન્ય પદ્ધતિ એ છે કે પહેલાં એટલે કે બાળક કાંઈક નાનું હોય ત્યારે તે રસોડામાં આવવા માગતું હોય, હોંશે હોંશે બતાવેલું કામ કરતું હોય, તે વખતે આપણે તેને રસોડામાંથી કાઢી મૂકીએ છીએ. આપણે એમ માનીએ છીએ કે આટલી નાની ઉંમરે બાળકને આવું કામ આવડવાનું જ નથી. બીજું આપણે એમ પણ માનીએ છીએ કે રસોઈનું કામ દેવતા સાથે હોઈ નાની ઉંમરે બાળકને ચૂલા પાસે ન જ આવવા દેવાય, કારણ તેમાં જોખમ છે. પણ ખરું કારણ તો એ હોય છે કે આ ઉંમરના બાળકના ઉમંગને આપણે પોષી શકતાં નથી, તેમ તેને માફકનું કામ બાળકને સોંપી તેની મદદ આપણે લઈ શકતાં નથી. જિલ્લડું બાળક આપણને શી મદદ કરી શકે એમ માનીને આપણા કામમાં તે આડું આવતું મટે એમ ધચ્છીએ છીએ.

ખાવું પીવું એ આપણી પ્રથમ જરૂરિયાત છે, ને તેને લગતું કામકાજ દરેક મનુષ્યને આવડવું જ જોઈએ. ત્રણ ચાર વર્ષનું બાળક રસોડામાં સારી રીતે ઘણાં કામો કરી શકે છે. એ

અઢી વર્ષના બાળકને પણ સફાઈથી છરી વાપરી બટેટાં સુધરતાં મેં જોયું છે.

ત્રણ ચાર વર્ષની ઉંમરે આ કામની હોંશ તો ઘણાં ખરાં બાળકોમાં દેખાય છે. તેમને તે કરવાની તક આપણે આપવી જોઈએ. જેમ બીજા બધાંમાં તેમ આમાં ઘણું નવું કામ ધીમેથી દરેક ક્રિયા છૂટી પાડીને ને ચીપીને કરી બતાવવું જોઈએ. તે પછી બાળકને ઠીક પડે ત્યાં સુધી તેનું પુનરાવર્તન પોતે કરે.

રસોઈને અંગે અનેક નાનાંમોટાં કામો હોય છે; તેમાં બાળક કરી શકે તેવાં કામો છૂટાં પાડીને તેને સોંપવાં. આપણે ધ્યાનમાં એ રાખવાનું કે બાળક આપણી સાથે કામ કરવા આવ્યું નથી પણ શીખવા આવ્યું છે. કામ છૂટું પાડીને આ રીતે બાળકને આપી શકાય: જેમકે સાંડસીથી વાસણ ઉપાડવું એ રસોડાનાં કામોમાંનું એક કામ છે. તો બાળકને સાંડસી ને થોડાં વાસણો સોંપી દેવાં. સાંડસીથી વાસણ પકડીને બાળક ઉપાડે, એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જાય, અંદર બટેટાં, ચોખ્ખા વગેરે સૂકી વસ્તુઓ મૂકીને લઈ જાય લાવે, પાણી જેવા પ્રવાહી પદાર્થો મૂકીને લાવે, વગેરે ક્રિયા તે આપણા કામથી સ્વતંત્ર રહીને શીખે, જેથી આગળ ઉપર રસો-

ધનાં વાસણો આમતેમ ફેરવતી વખતે તેને તે શીખવાની જરૂર ન રહે. સાંડસી ને નાનાં મોટાં વાસણો બાળકને આ ઉંમરે અત્યંત આકર્ષક સાધન થઈ પડે છે. જેમ જેમ બાળકને ઉપાડવાની ને ઉપાડીને ફેરવવાની ક્રિયા સાધ્ય થતી જાય તેમ તેમ પછીથી તેને વાસણ મૂકવા કરવાની સફાઈ બતાવવી. જરાયે ખખડાટ થયા વગર વાસણ કેમ મૂકાય, કામ પૂરું થઈ રહે ત્યારે વાસણ ક્યાં મૂકાય, સાંડસી તેની જગાએ જ મૂકાય, વગેરે બાબતો બતાવીએ તો બાળક જરૂર અલ્પ કહે છે. ચીપિયાથી કોલસા ઉપાડવા, સગડીમાં ભરવા, સગડીમાંથી નીચે મૂકવા વગેરે ક્રિયાઓ પણ એ જ જાતની છે.

પ્રત્યક્ષ રસોઈમાં પૂરી કે રોટલી વણવાના કામથી શરૂઆત હીક થાય છે. બાળકને થોડો કોટ, પાટલી ને વેલણ આપી તેને વણવાની ટળા હાથ કરી ક્ષેવા છટું મૂકવું. વારંવાર આપણે ટોકીએ તો કામ વધારે બગડે. બાળકે વણેલી રોટલી સારી રીતે શેકીને બધાંએ પૂર્ણ માનથી ખાવી. રસોડામાં કામ કરવા આવતા પહેલાં હાથ ધોઈને જ બાળક આવે એવો નિયમ રાખવો જોઈએ. પછી આસ્તે આસ્તે રોટલી કોઠી ઉપર નાખે કે ઉથલાવે, વગેરે આપણી સાથે રહીને

પ્રત્યક્ષ ચૂલા પાસેનાં નાનાં નાનાં કામે પણુ તે કરે, તેવી તેને છૂટ આપવી.

રસોઈ વખતે પહેરવાનો પોશાક જુદો રાખીએ તો સારું. ગોઠણ સુધીની એક ચડી અને પોલકું અથવા ઝખલું ઠીક છે. ઝખલું કે પહેરણ હોય તો તે ચડીની અંદર બાંધી દેવું. પહેરણની બાંધ બાળકોને હમેશાં ટૂંકી જ કાઢે છે. પણ લાંબી હોય તો ઉપર ચડાવી દઈને બાળક કામે લાગે.

બાળકો જરા મોટાં હોય તો કોઈ કોઈ વાર રસોડું તેમને સોંપીને આપણે આગળ પાછળ રહેવું. તે દિવસે બાળકોનો સ્વયંપાક હોય. રસોઈમાં શું રાંધવું, તેમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓ આવે, વગેરે સલાહ આપણે આપવી; તેમ જ તેઓ માગે અથવા આપણને જરૂર લાગે ત્યારે તેમની મદદમાં આપણે જવું.

માબાપો કહેશે: “આટલું બધું કરવા અમારે વખત ક્યાંથી કાઢવો?” ખરી રીતે આમાં વખત કરતાં થોડીએક ચાલાકી વાપરીએ તો બાળકને લાભ થાય ને આપણને પણ સરલતા થાય. કામ ન મળવાથી બાળકો રાંધનારી માતાને શું ઓછાં પળવે છે? રીતસર સોંપેલું કામ ન હોવાથી બાળક દાળ ને ચોખ્ખા ભેગાં કરે, કે એવું એવું

રસોડામાં બીજું કાંઈ ઓછું કરે છે ? દરેક વખતે દરેક મામલો સ્વતંત્ર રીતે પતાવવામાં કાંઈ ઓછો વખત જાય છે ? આપણે આપણાં કામો કયાં કરવાં ને ત્યાં જ એક બાબતે બાબતને તેને માફક હોય એવું કામ સોંપવું. તેમાં થોડી બુદ્ધિ વાપરીએ તો તેનું કામ પણ આપણી મદદમાં આવી શકે. જેમકે બાબતને લોટ ચાળવાનું કામ સોંપવું હોય તો તે જ દિવસની રોટલીનો લોટ આપીએ તો કામ ન આવે, કેમકે બાબત તેની ગતિએ કામ કરશે. તે દિવસનો લોટ આપણે ચાળી લઈએ ને તેને બીજા દિવસ માટેનું ચાળવાનું આપીએ તો બીજા દિવસે તેનો ચાળેલો લોટ જરૂર આપણને મળે. બાબત ચાળતાં ઢોળે તે ન કાવે એમ કહીને તેને ચાળવા જ ન દેવું એમ નહિ; પણ નીચે મોટો કાગળ પાથરવો કે લૂગડું પાથરવું ને તે ઉપર જરા મોટી થાળી મૂકવી. આવી નાની નાની યુક્તિઓથી તેનું કામ સુલભ થાય ને આપણને ઉપયોગી પણ થાય એવું કરી શકીએ. દાળચોખા વીણવાં, શાક સુધારવું, ભાજી વીણવી, મીઠું કે ચટણી વાટવી, ખાંડવું, વગેરે કામોમાં પણ બાબત આપણને સીધી મદદ આપી શકે છે. પણ બાબતની મદદ બાબતની શક્તિ પ્રમાણેની જ હોય. મદદ લેવા જતાં આપણે

વધારે પડતી મદદ લેવાની આશા તો ન જ રાખીએ.

શીવણની જેમ રસોઈમાં પણ કહેવું પડે છે કે છોકરા-છોકરીઓનો ભેદ આ કામ પરત્વે ન જ હોય. કામ આળકના શોખ પ્રમાણે હોય; તેમાં સામાજિક બંધન ન હોય. કોઈ ધરમાં એમ પણ દેખાય કે દીકરો ચટણી વાટે ને દીકરી ચોપડી વાંચે અથવા આગમાં ઝાડને પાણી પાય. બેઉ પોતાના શોખથી એમ કરતાં હોય તો તેમાં જરાયે ખોટું નથી.

કાગળ કાતરવા

કાગળ કાતરવાનો ઉદ્યોગ કુરમદને વખતે સારો છે. આળકને એ શોખ હોય તો ભલે તેમાં આગળ વધે. કાગળ કાપવા માટે સારી નાની કાતર હોય તો પાંચ છ વરસનાં આળકો શોખથી એ કામ કરતાં દેખાય છે. કેટલાંએક તો તેથીયે નાની ઉંમરે આ શોખ ધરાવતાં દેખાય છે.

કાગળ કાપવામાં કોઈપર એકદમ કૂતો કાપવાનું કે એવું આળકને પ્રથમ બતાવવું નહિ. કાપવામાં પહેલું કામ તો કાતર ઉપર કાબૂ મેળવવાનું છે. માટે કાગળનો ઢગલો, કાતર ને કચરો નાખવાની ટોપલી એટલાં સાધનો આળક આગળ

મૂકી આપણે ખસી જવું.

આસ્તે આસ્તે બાળક હેતુપુરઃસર કાપવા તરફ વળશે. તે વખતે બહેરાતોનાં ચિત્રો બરાબર કાપી લેવાનો ઉદ્દેશ સારો છે. અત્યાર સુધી કાતર જેમ ગમે તેમ ચાલતી હતી તેને બદલે ચિત્રની ફરતી ફેરજ કાપી લેવામાં કાતર ઉપર ખૂબ સંયમ વાપરવો પડે છે. આવાં કાપેલાં ચિત્રો મોટામાં ચોડીને તેનું આલ્પ્યમ બનાવવાનું બાળકને બતાવવું. ચિત્રમાં તેની પોતાની જ પસંદગી થવા દેવી.

ત્યાર પછી જુદા જુદા આકારો, કાતરણી વગેરે ઉપર બાળક જશે. પોતાની મેળે ન જાય તો એકાદ વાર બતાવીએ. પણ તે તરફ પોતાની બુદ્ધિથી આગળ ન વધે તો આગ્રહ છોડી દેવો. જેઓ વધે તેમને તેમની દિશામાં વધવા દેવાં. કામની સફાઈ તરફ ધ્યાન ખેંચવું.

આ ઉદ્દેશ બાળકને કલાકોના કલાકો સુધી રોકી રાખે છે.

ધરમાં ચિત્રકામ

લગભગ પાંચ વરસનાં અને તેથી મોટાં બાળકો માટે ચિત્રકામનો ઉદ્દેશ બહુજ માફક છે. ઘણાં ખરાં બાળકો આ ઉંમરે ચિત્રકામનો

શોખ ધરાવે છે; જે કે એમાંનાં બધાં બાળકો ચિત્રકાર થવા સરખાયેલાં હોય છે એવું નથી.

પ્રારંભનું ચિત્રકામ જેમ ચિત્રકામની શરૂઆત છે, તેમ જ લેખનની પણ શરૂઆત છે. હાથમાં પેનસિલ કે કલમ લઈ તેને વાપરવાની છૂટ કેળવવી એ લેખનનું પહેલું પગથિયું હોવાથી આ ચિત્રકામ બાળકના હાથને લેખન માટે પણ તૈયાર કરે છે.

ચિત્રકામ માટે બાળકને નીચેનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં: કોરા કાગળોની નાની નાની નોટો, રંગીન પેનસિલોનું એક ડઝન, એક નાનું ટેબલ અથવા બાજેડ, અને એક નાનું આસન. બાળક પોતે આગળી કાઢે તેવું હોય તો તેને એક ચપ્પુ આપવું, નહિ તો આપણે તેને જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે આગળી કાઢી આપવી. કાગળપેનસિલ પૂરાં પાડવાનું આપણી શક્તિની બહારનું લાગે તો પાટી અને પથ્થરપેનથી કામ લેવું.

છેક શરૂઆતના ચિત્રકામ માટે શક્ય હોય ત્યાં માઆપો મોન્ટ્રીસોરી પદ્ધતિમાં વપરાય છે તેવી ભૌમિતિક લોહાની આકૃતિઓ વસાવી લે તો બોલું નથી. એમ નહિ તો વાટકી, અંગડી, ડબ્બાનાં ઢાંકણાં, વગેરેની મદદથી બાળક આકૃતિ દોરે તેમ બતાવવું. મહેનતુ ને કારીગર માઆપો

જાડા રોટોબોર્ડ (પાંઠાની)ની આકૃતિઓ ઘરમાં જ બનાવી કાઢે તો તે પણ સહેલું છે. આકૃતિ વગર આરંભનું ચિત્રકામ ફિક્કું પડે છે.

આકૃતિની મદદથી ગોળ, ત્રિકોણ, પંચકોણ વગેરેનાં ચિત્રો પાડતાં બાળકને આવડે એટલે તેમાં છૂટે હાથે લીટા પૂરવાનું બતાવવું.

લીટા પૂરવા એટલે આકૃતિની એક બાજુની રેખા ઉપરથી બીજી બાજુની રેખા સુધી લીટીઓ ખેંચી ખેંચી આખી આકૃતિ રંગીન લીટીઓથી ભરી દેવી. આમ જ્યારે લીટા છેક પાસે અને સમાન્તર દોરાશે ત્યારે આકૃતિમાં પ્રેરણા રંગ સુંદર દેખાશે. બાળક ઘણી વાર લીટા કાઢવાને બદલે આકૃતિમાં લીટોડા કરે છે, અથવા પેનસિલ ઘસે છે, ને ઘસી ઘસીને રંગનું ધાણું કરે છે; તેનું નામ લીટા પૂર્યા કહેવાય નહિ. માખાપ આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખે. અને તો મોન્ડીસોરી શાળામાંથી લીટા પૂરવાના નમૂના મંગાવી લે.

કયા રંગની પેનસિલથી આકૃતિ પાડવી, અને અંદર કયા રંગથી લીટા પૂરવા વગેરે બાળકની મુનસપી ઉપર રાખવું. આરંભમાં બાળકને એક જ પેનસિલો આપી પછી વધારે રંગો ઉમેરતાં જઈએ તો પણ સારું. પેનસિલના લીટા સમાન્તર અને પાસે પાસે તેમ જ છૂટથી કાઢતાં આવડ્યાં

પછી આળકને કાગળ અને પેનસિલ સાથે છૂંટું મૂકી દેવું.

આળક આકૃતિઓની મદદથી જાતજાતની ઘટનાઓ રચતું દેખાશે. સ્વતંત્ર રીતે પણ તેની આસપાસની દુનિયામાંથી ઘણું તેની પોતાની શક્તિ અનુસાર ચિત્રમાં ઊતરતું જશે. તે કેમ આગળ વધે છે તે આપણે જોવાનું જ બાકી રહે છે.

ચિત્રમાં આળકની ભૂલ કદી પણ કાઢવી નહિ. તેનું દુનિયાનું અવલોકન જેમ જેમ આગળ વધતું જશે, તથા તેનો હાથ જેમ જેમ કંળવાતો જશે તેમ તેમ તે પોતાનાં ચિત્રમાં પોતે જ સુધારા કરશે.

ખીજું, આળકે સુંદર ચિત્ર કાઢ્યું હોય તો તેનાં ખાસ વખાણ કરવા બેસવું નહિ. આવનાર-જનારને બતાવી બતાવી તેનું અનહદ પ્રદર્શન કરવાની પણ જરૂર નથી; તેમ જ ચિત્ર સારું ન હોય તો તે વખોડવાનું પણ આપણું કામ નથી. ખીજાં આળકો તેનાથી વધારે સારું કરતાં હોય તો તે બતાવી તેને બોંદું પાડવાની કે શર-ભાવવાની કે પાનો ચડાવવાની જરૂર નથી.

હા; આળકો ખીજા નાનામોટાઓનાં ચિત્રો જુએ તે હીક છે. પણ તેમ તેને કાઢતાં ન આવડે તે માટે આપણે ફિકર રાખવી નહિ, ને આળકને

પણ ફિકરમાં નાખવું નહિ. બાળકને સાધનો પૂરાં પાડ્યાં પછી તેનામાં ચિત્રકારનો જીવ હશે તો તે આગળ વધશે, ને નહિ હોય તો તે છાંડી આગળ બીજી દિશામાં ચાલ્યું જશે; ને સાધનો સાપે ઉતારેલી કાંચળીની પેઠે ત્યાં જ પડી રહેશે. તે પડ્યાં રહે તેને માટે શોક પણ ન જ હોય; કારણ બિનજરૂરી વસ્તુ બાળક છાંડી દે એ જ યોગ્ય છે. વસ્તુની કિંમત તેના ઉપયોગમાં છે; ઉપયોગી ન હોય તો મફતનો બાર શા સારું વેંદારવો ?

ત્રીજું, આપણે બાળકને ખાસ શીખવવા એસવાની પણ જરૂર નથી. આપણને જે ચિત્ર-કામ આવડતું હોય તો આપણે તેની સાથે ખેરીને ચિત્રો કાઢીએ ને તેને આપીએ. આપણને ન આવડતાં હોય તો બીજાનાં ચિત્રો મેળવીને તેને જોવા આપીએ.

આરંભમાં માત્ર પેનસિલ કેમ પકડાય, આકૃતિ દરતી પેનસિલથી આકૃતિ કેમ દોરાય, લીટી કેમ દોરાય, તેટલું જ બતાવવાની જરૂર છે. પછી તો બાળકે પોતાની મેળે જ આગળ વધવાનું છે.

આગળ વધવાને માટે એ વસ્તુઓ મદદરૂપ થાય છે: એક કુદરત વચ્ચે ફરીને ઝાડ, પાન, ફૂલ, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ વગેરે જોવાં, અને બીજું

ચિત્રો જોવાં.

કુદરતમાં ફરવા માટે આળકને ગામખલાર વાડીઓમાં, ખેતરોમાં, બાગબગીચાઓમાં, તળાવ કે નદીકાંઠે, સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત કે ચાંદનીમાં ફરવા લઈ જવું.

ચિત્રો થોડાં ઘરમાં વસાવી શકાય તો વસાવવાં; ગામમાં ક્યાં ય ચિત્રસંગ્રહ હોય તો ત્યાં લઈ જઈને બતાવવાં. એમાં એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે ચિત્રો આળકની દ્રક્ષાનાં હોવાં જોઈએ, આળકની દુનિયાના વિષયનાં હોવાં જોઈએ. ચિત્ર સાદું હોય તો વાંધા નહિ, પણ અસ્પિલત્ર, અસંસ્કારી કે સુરુચિવિધાતક ન જ હોય. આળકે જે ચિત્રો કાઢે તે સંગ્રહવાં, તેના પર બને તો રોજની તારીખો નાખવી. આળક દિન પ્રતિદિન આગળ કેમ વધતું જાય છે તે તેમાંથી જોવાનું મળશે. મહિને દહાડે કે જ્યારે જરા વધારે અવકાશ મળે ત્યારે ચિત્રો એકઠાં કરી તેને તારીખવાર ગોઠવી તેનું આલયમ કરવું. પાછળથી આળકની પ્રગતિ જોવાનું આલયમ બારે કિંમતી સાધન થશે. માનસઅભ્યાસની દૃષ્ટિએ તો એક એક ચિત્ર મહામૂલ્ય છે જ. આળકમાં રસ લેતા થવાનું આ એક ઉત્તમ સાધન છે.

માટીકામ

બાળકોને ગારાનું કંઈ ને કંઈ કરવાનું કેટલું બહુ પ્રિય છે તે માયાપો જ કહી શકે છે. પરંતુ હેતુ અથવા કંઈ પણ ધારણા વિના માત્ર વખત કાઢવા માટે જ બાળકો ગારો ચૂંથ્યા કરે એમાં કશો લાભ હોતો નથી. વળી ગારાની રમત સાથે અંગસ્વચ્છતાનું ભાન ન હોય ને બાળકોમાં ગંદકી પરત્વે બેદરકારી આવે તો તે પણ કામનું નથી. બાળકોની ધૂળ-ગારાની રમતમાં માયાપોએ આ બે વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે.

એક તો ધૂળ અગર માટી વડે બાળકો કંઈ ને કંઈ વાટ અગર આકાર બનાવવાના પ્રયત્નમાં છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ. જો કંઈ કરવાને બદલે બાળક કેવળ ગારો ચૂંથતું જ હોય તો આપણે તેને તેમાંથી ઉઠાડી લઈએ. કામ કરતાં કરતાં એકબીજા ઉપર ધૂળ ઉડાડવી, માથામાં નાખવી, મોંમાં નાખવી વગેરે રમતે બાળક ચડી જતું દેખાય, તો શાંતિથી તેને ત્યાંથી ઉપાડી લેવું. વળી ધૂળમાં કામ કરવાની છૂટ એટલે કે અસ્વચ્છ અને ગંદા રહેવાની છૂટ એવો અર્થ ન જ હોઈ શકે. બાળક ધૂળમાં કામ કરવા જાય અથવા માટીકામ કરવા બેસે ત્યારે કપડાં મેલાં ન થાય તેમ સંભાળી

સંકારીને, કંછોટા મારીને અથવા આગળના ભાગમાં એકાદ રૂમાલ બાંધીને બેસે; તેમ જ કામ પૂરું થતાં જ હાથપગ વગેરે ધોઈ નાખે, કપડાં બગડ્યાં હોય તો બદલી નાખે ને સાફસૂક થઈ જાય, તેવો રિવાજ પહેલેથી જ દાખલ કરવો.

આગળ કહ્યું તેમ માટીકામ, ચિત્રકામ, રેંટિયો વગેરે અધી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કહેવાય છે. બાળકને કાંઈક સૂઝે ને તે મુજબ તે ઉપજાવી કાઢે એમાં જ એના કામની ખરી કિંમત છે. બાળક માટીનો પીંડો લઈ કાંઈ આકાર કરે ને તે આકારને તે ગાય કરી એમ કહે. તો તેવા ગાયના ઘાટને જ સાચા સર્જનની કિંમત છે; બસે બનેલો ઘાટ અધૂરો, અપૂર્ણ કે કઘાટીલો હોય. તેને બદલે આપણે શીખવીને અથવા મદદ આપીને બાળક પાસેથી ઘાટીલી એવી સુંદર ગાય કરાવી લઈએ તો દેખાવમાં તે વધારે સારી દેખાતી હોય છતાં તેમાં બાળકનું ખાતાનું સર્જન ન હોવાથી તેની કિંમત થાડી જ છે; માત્ર અનુકરણની કિંમત છે. માટે બાળકને આવાં કામોમાં તે તે કામનાં સાધનો આપી સાધનોનો વપરાશ બતાવી પછી છૂટાં મૂક્યાં ને બાળક એમાંથી શું શું ઘડી કાઢે છે તે જોતાં રહેવું. વધારે વખત ને હોંશ હોય તો તેની હમેશાં નોંધ રાખતા રહેવું. દિવસે દિવસે તેની

કસમત વધારે સુધરતી જાય છે કે નહિ, જાળક નવા નવા ઘાટો ઉપજાવે છે કે નહિ, વગેરે સઘળું જોતા રહેવું.

વળી આપણને માટીનું કાંઈ થડતાં કે અનાવતાં આવડતું હોય તો આપણે જાળકો સાથે કોઈ કોઈ વાર કામ કરવા જેસી જમ્મએ ને પૂર્ણ સફાઈથી સરસ કામ કરીને અતાવીએ. સ્વચ્છતા, સુધડતા વગેરે પ્રત્યે આપણા કામમાં જરાયે બેદરકારી ન હોવી જોઈએ. જિલટું એ દષ્ટિએ આપણું કામ દાખલારૂપ હોય. માટીકામ પછી હાથ ધોવાનું જાળકને કર્કીએ ને આપણે ગારાવાળા હાથ ઝાટકીને કે ઘસીને સાફ કરીએ અથવા આપણા લૂગડાથી લૂછી નાખીએ, ના જાળકને જિંધો પાઠ આપ્યો કહેવાય.

માટીકામમાં જે ત્રણ કામનો સમાવેશ થઈ શકે છે, પહેલું તો કુંભારકામ. માળાપો ઘરમાં સ્વતંત્ર રીતે અથવા શેરીનાં પાંચ દશ ઘરો સાથે મળીને એક જગ્યાએ અને તો રીતસર કુંભારનો ચાકડો દાખલ કરે તોપણ ખાટું નથી. ખીજું પલાળેલી માટીનાં રમકડાં કરવાં કે છાંટો પાડવી ને પકાવવી, તેનાથી ઘર-ઝૂંપડાં બાંધવું, વગેરે ઉદ્યોગો પણ સારા છે. ચૂલાને માટે જે રીતે માટી કેળવે છે તેવી કેળવેલી માટી, અથવા શાળામાં

વપરાતી પ્લાસ્ટીસીન જેવી રંગીન માટી મળે છે તે, આ કામ માટે વાપરી શકાય. ઘરના માટીકામમાં લીંપવું, ચૂસો તથા કોડીઓ વગેરે ધરગથ્થુ ઘાટો બનાવવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. છોકરાઓ પણ લીંપવાગૂંપવામાં જોડાય તો 'છોકરો થઈને આવું ક્યાં કરે છે ?' એમ કહેવું નહિ પણ કરવા દેવું. આગળના વખતમાં ઘરમાં સ્ત્રીઓ પસ્તીના કાગળો પલાળીને ખાંડીને તેની ટોપલીઓ ને એવા ઘાટો કરતી, તેનો પણ આજ-કે રમકડાં બનાવવામાં ઉપયોગ કરવા દેવો. દરેક માઆપે પોતાની પરિસ્થિતિમાં શું સગવડ-ભર્યું છે તે જોઈને સાધનો વસાવવાં. મુંબઈ જેવા શહેરમાં પ્લાસ્ટીસીન જેવી માટી જ ડીક પડે, જ્યારે ગામડામાં ત્યાં માફક આવે એવાં સાધનો જિભાં કરી શકાય.

પ્રકરણ દસમું

—◆—
ઉદરતનો પરિચય

કુદરતનો પરિચય

બાળકોને કુદરતનો પરિચય અમૂલ્ય શિક્ષણ છે. કુદરત સૌંદર્ય અને જ્ઞાનની ખાણ છે. પ્રવાસ દ્વારા, બાગકામ દ્વારા અને ગ્રાણીઉછેર દ્વારા આ ખાણ આપણે તેમને ખતાવી શકીએ. બાળકો વગર કહે માતાના જેવી કુદરતને બાળે આળો-ટશે, તેને નીરખશે ને તેના કેટલાયે ભેદો જાણશે, એટલે તેઓ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને માર્ગે જતાં થશે. કુદરતને બાળે જ તેમની કલાવૃત્તિ તંદુરસ્ત દિશામાં પોપાશે; અને તેના ઉપર આ જગતની અનંત મહત્તાની છાપ પણ પડશે. આ દષ્ટિએ બાળકો માટેની નીચે લખી પ્રવૃત્તિઓ માખાપોએ હાથ ધરવા જેવી છે.

(૧) પ્રવાસ

શહેર જોવું

પોતાનાં બાળકોને કરવા લઈ જનાર માખાપો વિરલાં છે; કારણકે શ્રીમંત માખાપો એ કામ નોકરચાકરને સોંપી દેતાં હશે, અને ગરીબ માખાપો નોકરચાકરને અભાવે કરવા જવાનું બંધ રાખતાં

હશે. છતાં મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં (વસ્તીના પ્રમાણમાં કાંઈ નહિ તો પણ) ઘણાં માઆપોને આળકોને લઈને ફરવા નીકળતાં જોઈશું. પણ એ લોકો મોટે ભાગે આળકોની દૃષ્ટિએ ફરવા નીકળેલાં હોતાં નથી. પણ આળકોને સાથે લઈને નીકળેલાં હોય છે. આળકો મોટાંઓ સાથે જાય છે ત્યારે મોટાંઓ ગાડી કે મોટર અમુક જગ્યાએ ઊભા રાખે છે; પછી આળકો જરાતરા આમ-તેમ ફરે છે. અથવા ગાડીમાં જ બેસી રહે છે, અથવા માઆપોની સાથે સાથે ફરે છે.

આગતના ફરવા દરમિયાન આળકોને રેતીમાં ખૂબાખૂબ રમવાનું મળ્યું છે, કે દરિયામાં પગ પલાળવાનું મળ્યું છે. કે એવી આળકોની રમત-ગમત તેમને મળી છે એવું કવચિત જ બને છે. મોટે ભાગે આળકોને કિંમતી કપડાં પહેરાવીને લઈ જવામાં આવે છે ને આળકો કપડાં ન અગાડે તેવી રીતે ફરવાનું હોય છે.

પણ ધારો કે સાંજે માઆપો આળકોને સજીને બેંડસ્ટેંડ ઉપર કે અગીચામાં કે ચોપાટી-કોલાયા ઉપર રેતીમાં લઈ જાય છે અને આળકોને ત્યાં પુષ્કળ રમવા દે છે. તોપણ મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં આળકો માટે તેટલું જ ફરવાનું નથી.

આળકોને મહિનામાં એકાદ ચાર શાકભાજીટો

જોવા લઈ જઈએ તો ત્યાં તેને ફેટલાંય વિધ-
વિધ શાકો ઉત્તમ રીતે ગોઠવેલાં જોવા મળે.
આળક પૂછે ત્યારે શાકભાજીનાં નામો આપીએ, તેમ
જ નવું જણાતું શાક વેચાતું લઈ ઘરે આળકને
તેના સ્વાદથી વાકેફ પણ કરીએ.

કોઈ વાર ફળમારકીટમાં લઈ જઈએ. ફળ-
મારકીટ ફળોના અનેક રંગોથી શોભતી હોય
છે અને વાસથી મહેકી રહી હોય છે. મોટાં
શહેરોમાં આવી મારકીટો આળકોનાં સંગ્રહસ્થા-
નોનું કામ સારી શકે.

કોઈ વાર બંદર ઉપર લઈ જઈ ફેટલી ગતનાં
વહાણો ત્યાં પડેલાં હોય છે, દારૂમાંથી ગાળ
કેમ કાઢે છે, વગેરે બતાવી શકાય. વળી વિલાયતની
સ્ટીમર કેવી હોય તે બતાવવી શક્ય હોય તો
દરિયામાં થોડે દૂર ફરવા પણ લઈ જઈ શકાય.

કોઈ વાર બજારને જુદે જુદે રસ્તે નીકળીને
બજારમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓની દુકાનો હોય, ફેટલા
પ્રકારના દુકાનદારો હોય ને ફેટલા વિધવિધ પ્રકાર-
ના ખરીદવાવાળા હોય તે બતાવતા ને જોતા જઈ
શકાય. તે વખતે કાંઈ પણ ખરીદવાનો વિચાર જ
ન રાખવો, ને આળકને પણ તે વાત ચોક્કસ કહી
દેવી. કારણકે ‘આ લઈએ’ ને ‘તે લઈએ’
એવી વૃત્તિ આવે એટલે શુદ્ધ જોવાની વૃત્તિ ચાલી

જાય છે, ને તટસ્થ જોનાર તરીકેની ગમ્મત પણ બિડી જાય છે.

કોઈ વાર જુદાં જુદાં કારખાનાં જોવા લઈ જઈએ. કોઈ વાર મિલો, કોઈ વાર બેકરી, તો કોઈ વાર પુલનાં કે એવાં જ મોટાં મોટાં આંધકામનાં કામો ચાલતાં હોય તે બતાવવા લઈ જઈએ, ને બાળકમાં વૈજ્ઞાનિક તેમ એન્જિનિયરિંગ રસ જગાડીએ; કોઈ વાર મોટી લાયબ્રેરીઓ પણ બતાવીએ.

કોઈ વાર દાદર, માહીમ વગેરે પરાંઓમાં જઈને શાકભાજીની કે ફળફૂલોની વાડીઓ હોય તે બતાવવા લઈ જઈએ.

મ્યુઝિયમ કે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સને સંભારી દેવાની બહુ જરૂર જણાતી જ નથી; છતાં બહુ થોડાં માળાપો આવાં સંગ્રહસ્થાનોનો બાળકો માટે ઉપયોગ કરતાં દેખાય છે.

જો આપણે અફવાડિયામાં એક દિવસ પણ બાળકો માટે ખાસ રાખીએ ને તે દિવસે જાતે જ બાળકો સાથે વાતચીત કરતાં કરતાં તેમને આવું આવું જોવા લઈ જઈએ તો તેમને ઘણી જોવાની દષ્ટિ મળશે, જીવનનો થોડોએક વિશાળ ખ્યાલ આવશે, તેમની વૈજ્ઞાનિક તેમ જ જ્ઞાન મેળવવાની યુદ્ધિ ઘણી સતેજ થશે ને આપણી ને તેમની વચ્ચેનો અંતરનો સંબંધ વધારે ગાઢ ને વધારે

નિકટનો થતો જશે. ફરવા જવું ત્યારે જેમ ખરીદવા ન જવું, તેમ જ મિત્રો કે સંગાસંગ-ધીઓને મળવા માટે પણ ન નીકળવું. ફરવા જવું ત્યારે તો ફરવા જ જવું એમ રાખવું.

મુંબઈ જેવા શહેરમાં જે રહેતા હોય તેઓએ પોતાના શહેરમાં ઉપર આપેલા પ્રકારોમાંથી તેમ જ તેથી જુદું અથવા વિશેષ જે પોતાના ગામમાં બાળકની દષ્ટિએ જેવા જેવું હોય ત્યાં ફરવા જવું.

સીમમાં

એક વાર એક ડોક્ટર સાથે વાત નીકળતાં તેમણે કહ્યું : “ત્રણ ચાર મહિનાના બાળકને પણ ફરવા લઈ જવું જોઈએ. ઝાડપાન હક્કતાં હોય, ફૂલની સુગંધ મહેકી રહી હોય ને પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હોય એવી જગાએ બાળકને ફેરવવું જોઈએ.”

મેં કહ્યું : “આ બધું આપણી દષ્ટિએ કાન્ય-મય ને સુંદર લાગે છે, પણ આટલા નાના બાળકને તેમાં શું ! તેને તો તેનું ઘર, પારણું ને બાગ-બગીચાઓ બધું સરખું જ છે ના ! હા, ખુલ્લી હવાથી તેને ફાયદો થાય માટે બહાર લઈ જવું જોઈએ એટલું સાચું.”

ડોક્ટર કહે : “તમે ભૂલો છો. નાનાં બાળકો

ઉપર આવાં દશ્યાની, અવાજની બગેરેની બહુ સુંદર અસર થાય છે. ”

જો ત્રણ ચાર મહિનાનું બાળક પણ કુદરતની અસર લઈ શકે છે ને તેથી તેનું મન પ્રકુલ થાય છે, તો ત્રણ ચાર વરસનાં કે તેથી મોટાં બાળકોને તો કુદરતથી કેટલો લાભ થતો હશે ? આ ઉંમરે તેમની બધી ઇન્દ્રિયો નવું નવું જાણવા-જાણખવા માગે છે. “આ શું ? આ શું ?” એમ તેઓ કરે છે ને નાની વાતો પણ તેમનું ધ્યાન ખેંચે છે. તે ઉંમરે આપણે તેમને કુદરતનો સીધો પરિચય કરી લેવા કુદરતને ખોળે છૂટાં મૂકવાં જોઈએ, અને સાચે જ આપણે જોઈશું કે આપણે બતાવવા નીકળીએ તે કરતાં તેઓ પોતાની મેળે ઘણું જ વધારે જુએ છે. જંગલમાં પથરાયેલાં નાનાં નાનાં ફૂલો પણ તેમની નજર બહાર જતાં નથી. ઝાડ ઉપર પાંદડાંમાં લપાઈને બેઠેલાં પક્ષીઓ, તેમનો અવાજ કે તેમના માળા તેમના ધ્યાન બહાર હોતા નથી. આ ઉંમરે કુદરતનો સીધો પરિચય ન આપીએ તો પાંછળથી મોટી ઉંમરે હાઈસ્કૂલોમાં ને કોલેજોમાં ગમે તેટલાં કાવ્યો શીખવીએ તોપણ તેનો તેઓ વિકૃત ને અવિકસિત આનંદ લેતાં દેખાય, તેમ જ ગમે તેટલું સાયન્સ-વિજ્ઞાન શીખવીએ તોપણ

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિનો ને શોધખોળની દષ્ટિનો કે ગ્રીણા
અવલોકનનો વગેરેનો અભાવ જ દેખાય તો તેમાં
શી નવાઈ?

બાળકોને ફરવા લઈ જવાને માટે આપણે
અનતાં સુધી રોજ, અને કંઈ નહિ તો અઠવા-
ડિયામાં એક બે વાર વખત આપવો જ જોઈએ.
ફરવાનાં પણ જે એક બે સ્થળો હોય ત્યાં જ
ફરવા લઈ જવાય એવું નથી. કુદરતના પરિચય
માટે બાળકોને શહેરની આસપાસ ફરવા લઈ
જવાય. ખુલ્લું મેદાન કે ખાડાટેકરા હોય તોપણ
તે સૃષ્ટિમાતાનું એક રૂપ છે. ત્યાં બાળકો ગ્રીણા
મોટા પથરા જુએ, જુદી જુદી માટી જુએ,
ટેકરા ચડે, ખાડામાં ઊતરે, ખડ તપાસે. ખડ-
ફૂલો એકઠાં કરે, સૂર્યોદય જુએ, ખુલ્લું મોટું
આકાશ જુએ: એ બધું લાભકારક છે. આસ-
પાસ નદી હોય તો તેના પટમાં-પાણીમાં બાળકો
રમે; નદીને કાંઠે કાંઠે થોડેક દૂર ફરવા જાય ને
કાંઠો તપાસે; પડખેનાં ઝાડછોડ જુએ; પક્ષીઓ
અને પ્રાણીઓ પણ આવી જગ્યાએ જોવા મળે.
આસપાસ ખેતરો હોય, વાડીઓ હોય, વાડ હોય,
ગાયબેંસ તેમ જ બકરાંધેટાંના વાડા હોય, એવું
બધું જોવા જેવું હોય છે. રીંગણી ઉપર રીંગણાં
કેમ હીંચકે, ચીબડાના વેલા ઉપર ચીબડાં કેમ

એસે, મૂળાકુંગળી કેમ બહાર દેખાતાં નથી, દુધીનો છોડ હોય કે વેલો હોય, ઘઉંબાજરાનાં ખેતરો કેવાં લીલાંછમ દેખાય, તેના ઉપર ઉંખી ને ડૂંડીઓ કેમ એસે, વણુનાં ફૂલ કેવાં રૂપાળાં હોય ને કપાસ નીકળે ત્યારે રણુવગડામાં ડાશી દાંત કેમ કાઢે, એ બધું બાળકને મન એક એક અદ્ભુત વાત છે. કોઈ વાર સીધા જંગલમાં ને વનમાંયે શક્ય હોય તો લઈ જઈએ. નજીકના એકાદ સ્ટેશનની ટિકીટ કાઢે તો શહેરી લોકો સહેજે જંગલમાં ઊતરી શકે, ગામડાને તો વગડા દૂર હોતો જ નથી, ને હોય તો એકાદ વાર ગાડું બેડાવે એટલે બસ.

વગડામાં આવળઆવળનો જંગલી શણુગાર પણ આનંદ આપે તેવો છે. ત્યાં જમીન ઉપર અનેક જાતનાં, રંગેરંગનાં, નાનાં મોટાં જીવડાં આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કોઈનો રંગ ચળકતો રાતો વાદળી, કોઈનો ભૂરો ને કોઈનો લીલો બહુ જ આકર્ષક હોય છે. કોઈ વાર વળી આપણે સદ્ભાગ્યે હરણુનું ટોળું દોડતું દેખાય તો કોઈ વાર રોઝ દેખાય. ઝાડ ઉપર સુગરી ને તેના માળા ને એવાં જ બીજાં પક્ષીઓ પણ દેખાય. જંગલમાં ઘણુંયે મનોરંજક મળે.

આવા પ્રવાસોમાં આપણે ખાસ રાત

આપવા એસવું નહિ, પણ એકાદ વસ્તુ આપણા ધ્યાનમાં આવી હોય ને બાળકે ન જોઈ હોય તો ધ્યાન ખેંચી શકાય ખરું. જેમકે વાડીમાં કચારામાં પાણી આવતું હોય તો પાણી ક્યાંથી આવે છે એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરી ઠેક ફૂવા ઉપર કોસ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી તપાસ કરતાં જઈ પહોંચીએ. વસ્તુપરિચય પછી તેનાં નામો પણ આપીએ.

આ રીતે બાળકોને કુદરતમાં લઈ જવાની ખાસ જરૂર છે. આથી તેમની રસિકતા કેળવાશે, તેમની વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ ઊઘડશે ને કાંઈ નહિ તો મનની અને શરીરની પ્રકૃષ્ટતા ને તંદુરસ્તી તો તેઓ મેળવશે જ.

બહારગામ

કુદરતના પરિચય માટે બાળકોને જેમ ગામમાં અને ગામની સીમમાં ફરવા લઈ જવાની આવશ્યકતા છે તેમ જ પરગામ લઈ જવાની પણ જરૂર છે. વર્ષમાં એક બે વાર તો બાળક ગાડીમાં, ગાડામાં કે રેલગાડીમાં બેસી બીજે ગામ જાય. આપણા લગ્નાદિ પ્રસંગોએ બાળકોને લઈને આપણે વર્ષમાં એક બે વાર એમ જતાં પણ હોઈશું. પણ બાળપ્રવાસ એટલે બાળકો માટે કાઢેલો પ્રવાસ, અને બીજા કામને અંગે બાળકોને થયેલો

પ્રવાસ એમાં ફેર પડે છે; બેશક, નહિ પ્રવાસ કરતાં આવા પ્રવાસો પણ સારા તો ખરા જ. પણ ખાસ બાળકોને બતાવવા ખાતર કરેલા પ્રવાસો જ વિશેષ લાભદાયી હોય છે, કારણ તે વખતે આપણે બાળકોને પ્રવાસે લઈ જવાના જ કામ ઉપર હોઈ એ છીએ, તેથી બાળકો માટે આપણે પૂરતો વખત આપી શકીએ છીએ; ન્યારે લગ્ન-વિવાહ વગેરેમાં આપણું તેમ જ બાળકોનું મન બીજા વિષય ઉપર હોય છે.

પ્રવાસ કે મુસાફરી તો આણુની હોય કે મુંબઈ જેવા મોટા શહેરની હોય એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. આપણા ગામની નજીકમાં જે મોટા ડુંગરો હોય, જે મોટી નદી હોય, જે દરિયા-કિનારો હોય, જે મોટું શહેર હોય, જે મોટા શહેરમાં રહેવાવાળાની પાસે નાનાં ગામડાં હોય કે મીઠાગર કે એવું એવું હોય તે આપણાં બાળકોના પ્રવાસ માટેનાં યોગ્ય સ્થળો થઈ શકે છે. મુંબઈની પાસે રહેનારાં જરૂર કોઈ કોઈ વાર બાળકોને મુંબઈની મુસાફરી કરાવે, અમદાવાદની પાસેના અમદાવાદની કરાવે ને જુનાગઢ કે ભાવનગરની પાસેનાં ત્યાંની કરાવે.

પ્રવાસોમાં જેવા જેવું શું એનો નિર્ણય આપણે બાળકોની દૃષ્ટિએ કરવો ઘટે. કુદરતનાં

નદી, સરોવર, કુંગરા, દરિયો વગેરે ખાસ જોવાનાં સ્થળો ગણી શકાય. તેમ જ ઉલ્લોગહુન્નરનાં સ્થળો પણ તેટલાં જ મહત્વનાં ગણાય. સંધેડિયો ઘાટ કેમ ઉતારે છે, ધાંચી તેલ કેમ પીસે છે, કુંભર કામ કેમ ઘડે છે ને કંસારો હાંડાને ઠોકરી ઠોકરી કેમ શણગાર કરે છે, એ બધી વાતો જોવા જેવી છે. શહેરી બાળકો ગામડામાં જઈ શેરડીનો વાઢ જુએ, ગોળની બનાવટ જુએ, ખેતરમાં કાપણી જુએ, ખળામાં દાણા કેમ સાફ થાય છે તે જુએ. એમ માત્ર ફરવાનાં ને જોવાનાં ગણાતાં સ્થળો ઉપરાંત શહેરમાં ને ગામમાં ઘણું ઘણું જોવાનું નીકળશે. આપણને દિશા સૂઝે એટલે વસ્તુઓ તો આપણી આસપાસ પડી જ છે.

આપણે બાળકોને લઈને પ્રવાસે નીકળીએ ત્યારે મુસાફરીની હોશિયારી અને વ્યવસ્થિતપણું પણ કેળવતા જવાની સાથે જરૂર છે. સામાન્યતઃ આપણી જનતા હજી મુસાફરીની બાબતમાં હાંફલી-ફાંફલી થઈ જાય છે, આપણા સામાન ધણી અગવડભરી રીતે આપણે બાંધી લઈએ છીએ; ગાડીમાં પણ તેવી જ રીતે મૂકીએ છીએ; ગાડીમાં એકબીજા પ્રત્યે ઘણો જ અવિનય અને અપમાનભરી રીતે વર્તીએ છીએ. આપણી સ્વાર્થસાધુ અસહ્યતા આપણે જ્યારે ખેડેલાં હોઈએ અને

ખીજાં ચડવા આવે ત્યારે આપણા પૂરતી યોગ્ય જણીએ છીએ, ને જ્યારે આપણે ચડવા જઈએ છીએ ને ખીજાં તેવી જ અસબ્યતા કે અસહિષ્ણુતા આપણા પ્રત્યે બતાવે છે ત્યારે આપણે તેમના ઉપર ચિડાઈએ છીએ. આપણી મુસાફરીમાં ખરચવાની રીત ને સ્થળે સ્થળે તકરાર કરીને જ વ્યવહાર ચલાવવાની રીત બેઠ્ઠી છે; ને આપણી ગાંઠડી ને ગાંઠી ટેવોનો તો પાર નથી !

ખીજી રીતે જોઈએ તો મુસાફરીમાં ફીક-ફાક થવા માગનારાં આપણે તરત હોલ્ડઅપ્સ, સુટકેસીસ તેમ જ ખાખી સુટસ વસાવવા નીકળીએ છીએ, ને જ્યાં ત્યાં હમાલ ને ઘોડાગાડી વગર ચાલી જ ન શકીએ એવી સ્થિતિમાં આવી પડીએ છીએ !

બાળકોને પ્રવાસે લઈ જઈએ ત્યારે વ્યવસ્થા ને ચાલાકી સાથે જ સ્વાવલંબી ને ખડતલ થવાની તક મળે તેવી ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે. પ્રવાસમાં નવી પરિસ્થિતિમાં તરત ગોઠવાઈ જવું, ઘરની બધી સગવડોને અભાવે ચલાવી લેવું, વગેરે બાબતો શીખવાની આપણે બાળકોને પૂરતી તક આપવી જોઈએ.

(૨) બાગકામ

બાળકને શી ભેટ આપવી એવો ઘણાંઓને પ્રશ્ન થતો હશે. મોટે ભાગે કોઈ ખાવાનું આપતાં હશે; કોઈ ઘરેણાંકપડાં આપતાં હશે; પણ જે બાળકને આપણે બગીચામાં કામ કરવાનાં નાનાં નાનાં સાધનો આપીએ તો તેને ખૂબ આનંદ થશે; ને જતે દહાડે તમે પણ તેના એ ઊભરાતા આનંદથી છલકાઈ જશો.

નાનાં એવાં કોદાળીપાવડા, નાનું એવું દાત-રડું, નાની બાલદી ને નાની ઝારી બાળકને આપજો. પોતાનો બાગ ક્યાં કરવો તેનું તેને સૂચન કરી દેજો. બાગ કેમ થાય તેની તેને કલ્પના ન હોય તો તેની સાથે કામ કરી તેને દિશા સૂચવજો. પછી તો માત્ર તેમાંથી નીકળતાં મીઠાં ફળો જ આપવાનું રહેશે. હા, બાળકની દાડમો કે કેળ ઉપરથી તમને દાડમો કે કેળાં નહિ મળે; તેના ઘઉં કે બાજરા ઉપરથી તમને પોંક નહિ મળે; તેના ગુલાબ કે ડોલર ઉપરથી મધુર ફૂલો નહિ મળે, પણ તેનાથીયે વધારે મધુર-વધારે મીઠાં એવાં ફળ-ફૂલો તમને જરૂર મળશે.

એક તો આવા કામથી બાળક તંદુરસ્તીમાં ખૂબ સુધરતું માલૂમ પડશે. બીજું, પોતાના પ્રિય

ઉઘોગમાં મસ્ત રહી બાળક પોતાની માનસિક શક્તિમાં પણ ઘણું તેજ થતું દેખાશે. ત્રીજું, બાળક આગળ એક અદ્ભુત દુનિયા ઊઘડશે. કુદરતના એક અદ્ભુત ચમત્કારનું તે સાક્ષી બનશે. નાના સરખા સૂકાઈ ગયેલા દાણા જમીનમાં વેરી દીધા કે ચાર દિવસે બધું લીલુંછમ થઈ જાય, રોજ ને રોજ તે ઊંચું ને ઊંચું થતું જાય, જતે દહાડે એના ઉપર ફૂલ બેસે, ફળ બેસે : બધું અદ્ભુત છે, સુંદર છે. બાળકને તે અપરિમિત આનંદ આપનારું છે.

બાળકને સોંપી દીધેલા જમીનના કટકામાં એ ગમે તે વાવી જુએ. ઘરમાં જોડલા દાણા હોય—રાઈ મેથીથી માંડીને કડોળ, ઘઉં, બાજરો બધું તે વાવી જુએ. એ દાણા કેમ ઊગે, તેના ઉપર કેવાં ફૂલ બેસે, કેવી શીંગો કે ફૂંડીઓ કે ફળો બેસે, બધું જુએ ને પછી બીજું વાવે. એના આગતે સામાન્ય આગના નિયમો લાગુ પાડવા નહિ, પણ તે એક પ્રયોગભૂમિ ગણીને બાળકને ત્યાં પ્રયોગ કરવા છૂટું મૂકવું. યોગ્ય જણાય ત્યાં અથવા બાળક સલાહ માગે ત્યાં તેને સલાહ-સૂચના આપવા ચૂકવું નહિ. બાળક પોતાના આનંદમાં જોડાવા નોતરે સારે બાલિશ પ્રવૃત્તિ તરીકે તેને અવગણવી નહિ કે વધારે મદત્વના

કામમાં હોવાથી તેમાં જોડાવાનું ચૂકવું નહિ.

આ નાનો માળી આ સર્વમાંથી જીવનનો કુટલોય અમૂલ્ય આનંદ લાંટતો. દેખાશે, ને આપણે જીવન આનંદથી ભરી દેશે.

(૩) પ્રાણીઉછર

આપણે આપણું વહાલ બાળક ઉપર ઠલવીએ છીએ. બાળકને ખવરાવવા-પિવરાવવામાં, તેને ઓઢાડવા-સુવરાવવામાં આપણે આપણા માતૃભાવ ને પિતૃભાવને અવકાશ આપીએ છીએ. તેના રક્ષણની જવાબદારી વેંઢારવામાં જ જાતને કૃતકૃત્ય માનીએ છીએ. આ બધી ભાવના બાળકમાં પણ બીજ રૂપે હોય છે, અને તે તેને વિકસાવવા માગે છે. તે માટે આપણે તેને જરૂર મદદ કરવી ધટે.

ઘણાંઓએ એમ ભૂલથી માન્યું કે બાળકોને ઢાંગલીપોતિયાંથી રમવા દેધને તથા તેમની ધરધરની રમત ઉત્તેજને આ કાર્ય સધાશે; પણ એ બરાબર નથી. ઢાંગલી કે ધરધરની રમત ઉત્તેજવાથી આપણે બાળકને સાચાને અભાવે તરંગથી જીવી લેવાનો રસ્તો માત્ર આપીએ છીએ. તરંગમાં કદપેલાં પંચપક્વાનોથી કોઈ દિવસ કોઈનું પેટ ભરાયું નથી, તેમ જ તરંગમાં બાળકો

તરીકે ભાની લીધેલાં ઢીંગલાં ઉપર વહાલ ઢાલવીને બાળકો પ્રેમ કેળવી શકતાં નથી. બાળકોને વહાલ ઢાલવવા માટે સાચી જીવતી વસ્તુઓ આપીએ. એ જ જરૂરનું છે. એકાદ બિલાડું કે કૂતરું કે બકરું કે પોપટ કે કૂકડીનાં બચ્ચાં કે સસલાં વગેરે ઘરમાં રાખવાથી બાળકને અપરંપાર લાભ થાય છે.

એક તો એમાં બાળક વહાલ કરે તેનો સાચેસાચ પ્રત્યુત્તર મળી શકે છે; તેથી તેનામાં ખરી સહાનુભૂતિ ને પ્રેમ જન્મે છે. બીજું બાળકથી કેવળ પોતાના તરંગ પ્રમાણે વર્તી શકાતું નથી; સામે જીવતું પ્રાણી હોવાથી બાળકને સાચી વાસ્તવિક દુનિયામાં જ આવવું પડે છે. ત્રીજું, તેને સાચેસાચ ખવરાવવા-પિવરાવવામાં, નવરાવવા-ઘાવરાવવામાં બાળકને રોકાવું પડે છે, તેથી તેનામાં માત્ર કાલ્પનિક ક્રિયા કરીને સાચા કામની અણુઘડતા રહેતી નથી; પણ સાચેસાચ જ બધું કરવાનો આનંદ પણ મળે છે ને તે કામની સુઘડતા પણ તેનામાં આવે છે. ચોથું, બાળકનું ધ્યાન કુદરતી રીતે જ પ્રાણીજીવન તરફ ખેંચાય છે; તેમની આસિયતો તે જીણી નજરે અવલોકે છે ને ધ્યાનમાં રાખે છે. બાળકની વૈજ્ઞાનિક અવલોકનશક્તિને આ રીતે મદદ મળે છે.

એકંદરે માણસાદ્યથી માંડીને વૈજ્ઞાનિક સુધી-

ના ઘણા લાભો તેમાંથી જન્મે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ત્યાં માયાપોએ બાળકને માટે એકાદ પ્રાણી તો પાળવું જ, અને તેની સારવાર કરવાની તક બાળકને પોતાને આપવી; તેના પરત્વેની સાચી જવાબદારી બાળકને જ લેવા દેવી. છતાં તે પ્રાણીમાં આખું કુટુંબ રસ લે એ તો જરૂરનું છે જ.

પ્રકરણ અગિયારમું

ધરમાં સંચલિતથાન

ઘરમાં સંગ્રહસ્થાન

સર્વોત્તમ સંગ્રહસ્થાન તો સૃષ્ટિ પોતે જ છે. પરંતુ એ સંગ્રહસ્થાન એટલું બધું વિશાળ છે કે આપણે એક દષ્ટિમાં માત્ર તેનો સાવ થોડો જ ભાગ જોઈ શકીએ. એટલે આપણા નાના કામ માટે આપણે એક નાનું એવું સંગ્રહસ્થાન રાખવાની જરૂર રહે છે.

આવું સંગ્રહસ્થાન બાળકને સૃષ્ટિના મોટા સંગ્રહસ્થાનની કાંઈક ઓળખાણ કરાવવાનું કામ કરી શકશે. આકર્ષક વસ્તુઓ સંગ્રહવાની બાળકોમાં જે સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે તેને વધારે વ્યવસ્થિત કરવાનું અને તે કામને સાચી દિશા આપવાનું કામ આવું સંગ્રહસ્થાન કરે. વળી સંગ્રહસ્થાન બાળક પાસે વસ્તુસંગ્રહના હેતુઓ આડકતરી રીતે મૂકી શકે. સંગ્રહસ્થાનમાં વર્ગીકરણ મુખ્ય વસ્તુ હોય તેમાં કોઈ પણ કલાત્મક રચનાનું મુખ્ય અંગ બાળક આગળ પ્રત્યક્ષ થાય. તેમ જ બાળકમાં પોતાની માલિકીની દરાવીને મિલકત એકઠી કરવાની જે વૃત્તિ (Possessive instinct) છે તેને ઊંચ ચડવાનો માર્ગ મળે.

આમ સંગ્રહસ્થાનના લાભો ગણાવી શકાય.

સંગ્રહસ્થાન બાળકોની દષ્ટિએ ગોઠવાવું જોઈએ. એમાં કલાની દષ્ટિ તો સચવાવી જ જોઈએ; અને અને તેટલી વિજ્ઞાનની દષ્ટિ પણ ગોઠવવાની સામે રહે. બાળકની દષ્ટિએ ગોઠવણ એ મુખ્ય વાત છે.

ઘણી વાર એવું અને છે કે જે બધું આપણી દષ્ટિએ સુંદર છે—મહત્ત્વનું છે, તેનું સૌંદર્ય અને મહત્ત્વ બાળકો નથી જોઈ શકતાં; અને બાળકોને મન જે નવું અદ્ભુત અગ્નયણી ઉત્પન્ન કરે તેવું છે તે આપણને નજીવું લાગે છે. ડોડીઓ, છીપલાં, શંખલાં, જાતજાતના નાના પથરા, મરી ગયેલાં છતાં સુંદર દેખાતાં ફેટલાંએક છવડાં, ચણોઠી, રાતા વાલ, કાચકાં વગેરે વસ્તુઓ સર્વ બાળકોને પ્રિય એવી ચીજો છે. બાળકો પોતાની મેળે જ તે સંગ્રહે છે. આવી વસ્તુઓને બાળ-સંગ્રહસ્થાનમાં પ્રથમ સ્થાન હોવું જોઈએ. બાળક સૃષ્ટિનો નવો પરિચય કરવા નીકળે છે; તેની નજરે આ બધું અત્યંત સુંદર અને કિંમતી છે. તેથી તે પોતે જ આવા સંગ્રહસ્થાનને સમૃદ્ધ કરવામાં સારો એવો ભાગ લેશે. આપણે પણ આ બધું પૈસા વિના અથવા જૂજ કિંમતે ભેગું કરી શકીએ છીએ. મનસખ એ છે કે બાળકોને જે

પ્રિય છે, અદ્ભુત દર્શનરૂપ છે, તે બધાને સંગ્રહ-સ્થાનમાં પ્રથમ સ્થાન હોય. પરંતુ રમકડાંની દુકાનનાં રમકડાંથી બાલસંગ્રહાલય સ્વચ્છમાં બાળકોનો રમકડાં પ્રત્યેનો પ્રેમ અળશીના તેલમાં કરેલી રસોઈના સ્વાદ જેવો-કૃત્રિમ રીતે કેળવાયેલો (cultivated taste) છે. બાળકો રમકડાં રખડતાં મૂકે છે અને છીપલાં, શંખલાં, પથરા, પીંછાં ને એવું એવું ભેગું કરી તેનાં ખિસ્સાં ભરે છે; એ જ બતાવે છે કે બાલસંગ્રહની ખરી વસ્તુઓ કંઈ છે.

માત્ર વસ્તુઓ એકઠી કરવાથી તેનું સંગ્રહ-સ્થાન બનતું નથી; એ તો વસ્તુઓની વખાર કહેવાય. જે હાથ આવે તે અને જેટલું સઘળું હાથ આવે તે સંગ્રહસ્થાનમાં ન ચાલે. ભલે વસ્તુ બાળકુનિયાની હોય, તોપણ તેમાંથી અમુક જથ્થામાં જ લેવાય. સંગ્રહસ્થાનમાં વસ્તુના ઢગલાઓની જરૂર નથી, તેના પ્રકારની જરૂર છે. સંગ્રહ-સ્થાન વસ્તુના જથ્થાની અતિશયતાથી ચૂંગળાઈ ન જાય. એમાં પસંદગીથી ચાલવું. કોઈ વધારે યોગ્ય વસ્તુ મળતાં ઓછી યોગ્ય વસ્તુને કાઢી નાખવા જેટલો ત્યાગ અથવા નિર્લોભીપણું સંગ્રહ-સ્થાન ઊભું કરનારમાં હોવું જોઈએ. પસંદગી વખતે અધિક સારું હોય તે રાખીને સ્થળાભાવને

લીધે ઓછા સારાને કાઢી નાખવા માટે પણ એક પ્રકારના મનોબળની જરૂર છે. આને અભાવે આપણાં ઘરો જૂની ને જેનું આપણને વળે સુધી કામ પડતું નથી એવી વસ્તુઓથી ભરાયેલાં હોય છે, આની પાછળ એક પ્રકારની લોભવૃત્તિ જ છે. જરૂરનું ન હોય છતાં પોતાનું છે મારું રાખવું એ લોભ જ છે. માણસો જૂનાં જૂનાં કપડાં એ જ વૃત્તિથી સાચવીને રાખી મૂકે છે, ને દર વરસે કપડાં વધતાં જ જાય છે. ઘણાંએ પત્રો પણ એવી જ રીતે રાખવાની ટેવ હોય છે. કોઈ પણ રીતે જરૂરનું ગણીને રાખીએ એ વાત જુદી, ને કાઢી નાખવાના કે ફાડી નાખવાના બળને અભાવે વસ્તુઓ પડી રહે એ વાત જુદી છે, માણસોનાં ઘરો પેડે તેમનાં મગજો પણ ઘણી વાર આવાં હોય છે.

સંગ્રહસ્થાનમાં થોડી વસ્તુઓ પણ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલી હોય એ સૌથી અગત્યનું છે. માટે પોતાની પાસે સ્થળાવકાશ કેટલો છે તેનો વિચાર કર્યા પછી સંગ્રહસ્થાન રચવું.

સંગ્રહસ્થાનમાં કલાની દૃષ્ટિ એ એક ખીજ અગત્યની વસ્તુ છે. સંગ્રહસ્થાનમાં સંખ્યાની ખાતર તો નહિ જ પણ વસ્તુની ખાતર વસ્તુ પણ ન જ આવવી જોઈએ. ખરેખર સુંદર હોય તે જ સંગ્રહાય.

વસ્તુની પસંદગીમાં શુદ્ધ કલાવૃત્તિ જ મુખ્ય હોય. વસ્તુ નૈસર્ગિક છે કે દેશી છે કે ઇટાલિયન છે; માટે તે લેવા જેવી જ છે એમ ન હોય. કુદરતમાંથી વસ્તુ વીણીએ પણ તે કલાદૃષ્ટિની ચારણીએ ચાળીને લઈએ. દેશી છે માટે જ ગાય, ઘોડા ને ઊંટ વગેરેની પ્રાથમિક ને કદ્રૂપી પ્રતિકૃતિઓ કે ઢીંગલાઢીંગલી જેવી ગ્રામ્ય (vulgar) કૃતિઓ કે ચિત્રોને સંગ્રહસ્થાનમાં જગા ન જ હોય. આપણું છે માટે સારું જ એ સાચું દેશપ્રેમ નથી; એમાં વિવેકરહિતપણું છે. તેમ જ ઇટાલિયન કે જાપાનીઝ કૃતિઓ હરહમેશ કલાના નમૂના છે એવું માનવાની ભૂલ ન જ કરીએ- ગામના વોરાને ત્યાં મળતા કાચના વ્હાજેસ અને ખાલારકા-ખીઓથી ઘણા લોકો પોતાનાં ઘર શણગારે છે, જે જોતાં કલાપ્રધાન માણસને આઘાત પહોંચે છે. સંગ્રહસ્થાનમાં આવું અસ્થાને છે.

ખાલસંગ્રહસ્થાનને સઘળી કુરૂપ, કઢંગી ને ગ્રામ્ય વસ્તુઓથી પહેલી તકે બચાવીએ. આપણે ઓછી વસ્તુથી શરમાયા વિના ચલાવી લઈએ. ઓછી કિંમતની વસ્તુથી શરમાવાનું નથી; શરમ કલાવિહીન વસ્તુઓ સંગ્રહવામાં છે.

પસંદ કરેલી વસ્તુને જો બરાબર ગોઠવીએ તો જ વસ્તુસંગ્રહને સંગ્રહાલયનું નામ આપવાની

ચોખ્ખતા આવે. ગોઠવણ વિષે વિસ્તારથી કહેવાનું આ સ્થળ નથી.

ગોઠવણમાં ‘સિમેટ્રી’—નિયમાનુસાર રચનાને સ્થાન છે. છતાં ત્યાં પણ એકનું એકપણું આવીને કંટાળો ન આવે તે જોવાનું છે. આપણે બાળકોમાં આ બંને વાત જોઈશું. નિયમબદ્ધતા ‘સિમેટ્રી’ ન હોય તો તેમને ગમતું નથી, તેમ જ તેમને હમેશનો એક જ નિયમ પણ રચતો નથી. તેમનું તાબું મન નિયમબદ્ધતામાં નવીનતા પણ માગે છે.

આગળ કહ્યું હતું કે સંઘરસ્થાન વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિને પણ સાચવે. પણ વસ્તુપસંદગી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ હોવા છતાં તે બાળદુનિયાની અને કલાત્મક વૃત્તિને પોષે એવી તો હોવી જ જોઈએ. જેમકે ફૂલ ને પાંદડાંને ચોપડીમાં દબાવીને તેનો સંઘર થઈ શકે. વળી સંઘરમાં પહેલાં સ્થૂળ અને પછી ઝીણું વર્ગીકરણ આવી શકે. એમ જ પ્રાણીજીવનનો અને ભૂગર્ભનો પરિચય વગેરે થઈ શકે. પરંતુ તે બધું કલાના ભોગે નાહિ જ. સંઘરસ્થાન કદી પણ વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળાનું રૂપ તો ન જ પકડે.

બાળકને મનુષ્યકૃતિનો—મનુષ્યના ઉદ્ભવોનો પરિચય આપવા માટે માટીકામના સુંદર નમૂના,

તાંબાપિત્તળનાં વાસણો, બરતકામ, કાપડના નમૂના વગેરે સંગ્રહસ્થાનમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી શકે છે. બાળકો ઉદ્યોગ માગે છે, તેમની આગળ જુદા જુદા ઉદ્યોગોની દિશા બિઘડે તેની સાથે જ તેમાંથી જન્મતી સુંદર કલાકૃતિઓ તે જુએ, એટલા માટે સંગ્રહસ્થાનમાં આ પ્રકારની વસ્તુઓને સ્થાન છે.

આ ઉપરાંત દેશદેશની ઐતિહાસિક તેમ જ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ વસાવવા જેવી વસ્તુઓ (curios)ને પણ અમુક અંશે સ્થાન હોય. પણ નાનાં બાળકો માટે તો તે બધું વિવિધ વિચિત્રતાઓના પરિચયરૂપ માત્ર છે.

પ્રકરણ પારમું

આનંદવિનોદ

આનંદવિનોદ

સાંજ પડે અને કુટુંબનાં બધાં નાનાંમોટાં એકઠાં થઈ એકાદ રમત રમાતી હોય, અથવા નાનાં નાનાં બાળકો માજીની પાસે એકઠાં થયાં હોય ને એકાદ કાગડા કે ચકલીની વાતો ચાલતી હોય, કે મોટાં બાળકો બાપા ફરતાં બેસી ગયાં હોય ને આજે ગામમાં આમ બન્યું ને મુંબઈમાં આમ બન્યું ને એવી વાતો ચાલતી હોય, કે બાની પાસે બેસી એકાદ હાલરડું કે બીજું ગીત સાંભળતાં હોય, એ કુટુંબજીવનનું એક આનંદ-મય દૃશ્ય છે. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે આજે ક્યાંક જગાની સંકડાશને કારણે, ક્યાંક મોટાંઓની વધારે પડતી ગંભીરતાને કારણે, ક્યાંક મોટાંઓને વખત ન હોવાથી તો ક્યાંક માત-પિતાઓ પાશ્ર્ચાલના અનુકરણથી કલબસભાઓ વગેરેમાં પડ્યાં હોવાથી આ પ્રકારની રમતગમતને અવકાશ રહ્યો નથી.

વાર્તા, રમત, ગીતો, સહવાચન, નાટ્યપ્રયોગો અને વાતચીત અમુક પ્રમાણમાં કુટુંબના જ વિષયો છે. બાળકો અને મોટાંઓ વચ્ચે સંધાણુ

કરનારા એ બધા વિષયો છે. કુટુંબમાં કુટુંબપણું લાવનારા વિષયો છે. સવાર પડે કે ઘરનાં માણસો બધાં વીંખાઈને દરેક જણ પોતપોતાને કામે ચડે છે; કોઈને કોઈની સાથે બોલવાની કે ચાલવાની નવરાશ હોતી નથી. આમ છૂટાં પડી ગયેલાં બધાં સંધ્યાકાળે ભેગાં મળે ને કોઈ આનંદની પ્રવૃત્તિ તે કુટુંબજીવનને પોષક છે, ને બાળજીવનને ખીલવનાર છે.

વાર્તા

વાર્તા બાળકોની કક્ષા જોઈને કહેવી; બાળક સમજે તેવી સાદી ભાષામાં કહેવી. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય તેમ તેમ વાર્તા અને ભાષા ઊંચી કક્ષાએ ચડાવવી.

વાર્તાના વસ્તુ પરત્વે થોડો વિચાર કરવો. વધારે પડતી તરંગી વાર્તાઓ તંદુરસ્ત ન ગણાય; તેમ જ સામાજિક સડાનું હલકાઈનું સંકુચિત સ્વાર્થી યુક્તિ-બુદ્ધિ વગેરેનું શિક્ષણ મળે તેવી વાર્તાઓ છોડી દેવા જેવી ગણાય.

વાર્તા કહીને પછી વાર્તા કઢાવવાની ભાંજ-ગડમાં ન પડવું; તેમ જ વાર્તાનો સાર કહી ઉપ-દેશ કરવા પણ બેસવું નહિ. વાર્તા પહેલેથી છેલ્લે સુધી સળંગ તથા યોગ્ય ભાવ, અભિનય ને છટાથી

કહેવી.

ફરી ફરીથી તે જ વાર્તા બાળકો માટે તો
જ્યાં સુધી માટે ત્યાં સુધી તે જ વાર્તા ચલાવવી.

અંધી સારી વસ્તુની જેમ વાર્તાની પણ અતિ-
શયતા સારી નથી. બાળક ગમે તે વખતે માગણી
કરે કે વાર્તા કહેવા બેસવું જ જોઈએ એવું નથી.
વાર્તાના ઠરાવેલ વખતે પરવારીને વાર્તા કહેશું એમ
જ દઢતાથી કહેવું જોઈએ. બેશક એમાં આપણી
બુદ્ધિ વાપરી કોઈ વખતે ઘટતો ફેરફાર કરવો.

વાર્તાઓ ન આવડતી હોય તો વાર્તાની
આપડીઓની મદદ લઈ વાર્તા શીખી લેવી; કહે-
વાની શૈલી અને ભાષા વિષે પણ જાણી લેવું.
'વાર્તાનું શાસ્ત્ર' નામના પુસ્તકમાં આને વિષે
ઘણી ઉપયોગી ને રસિક માહિતી મળશે.

રમત

રમતો ઘરમાં રમવાની ને બહાર રમવાની
બન્ને હોય. માઆપ બંને ત્યારે જ બાળક રમે
એમ તો ન જ થવું જોઈએ; તેમ જ રમતમાં તો
માઆપ કે મોટાંઓ હોય જ નહિ એવું પણ
આપણું વર્તન ન હોય. એટલું જ નહિ પણ
રમતના મેદાનમાં આપણું સ્થાન હોવું જ જોઈએ.
ઘરની રમતો ઔદ્યોગિક જીવનને ચોષે તેવી

છે. રમ હોય અથવા કોઈ વાર રાત્રે વખત લઈને ખાખાપ, ભાઈ, બેન, ડોશીમા, આડોશીપાડોશીઓ બધાં બેગાં થાય અને કોઈ વાર અંતકડી, કોઈ વાર વરતોડખાણાં તો કોઈ વાર ધારવાની રમત કે એવી કોઈ રમત ચાલે. તેમાં છોકરાંઓને તો રમત મળે જ, પણ કુટુંબનાં એકત્રિત થઈને રમે તેમાં બધાંને આનંદ પડે.

મોટાંઓએ સાથે ભળીને આનંદ કરવા ખાતર રમવું તેમ જ વચ્ચે વચ્ચે નવી રમત બતાવતા ખાતર પણ રમવું જોઈએ.

નાનાં બાળકો એટલે કે બે અઢી ત્રણ વર્ષ સુધીનાંને તો રમાડવાં જ પડે છે. મા, બા કે મોટીબેન કોઈ વાર ગણગણ બોલશે કે છાનપગતિયું કે એવું કાંઈક કાંઈક રમાડે તો છોકરાંઓને ખૂબ આનંદ આવે છે.

બહારની રમતોમાં સાથે ભાગ લેવાનું સૂચ-વીએ તોપણ બનવું અઘરું લાગે છે. કેમકે ઘરનો સ્ત્રીવર્ગ કદાચ બાળકો સાથે હોડવા ફરવામાં જઈ ન શકે; ને પુરુષોને ટેનિસ વગેરે જેવી પ્રતિષ્ઠિત રમતો છોડી બાળકોના સાતતાલી, માટલીદાબ કે હુતુતુમાં ભળવું તેમની ઉંમર કે હોદ્દાને કે પ્રતિષ્ઠાને બાધક લાગે. પણ ખરું જોતાં એવું કશું નથી. આપણાં બાળકો સાથે રમવામાં

ને શાળાના શિક્ષકોની પ્રતિષ્ઠા ઘટતી નથી તો આપણી તો કેમ જ ઘટે ? છોકરાના આપ થવામાં ને પ્રતિષ્ઠા ઘટે તો જ તેમની સાથે રમવામાં ઘટે.

મોટાંઓએ પ્રત્યક્ષ રમવામાં નહિ તોપણ રમત જેવામાં તો ઘણી વાર ભાગ લેવો જોઈએ. રોજ નહિ તો અઠવાડિયે એકાદ વાર જોઈ પાતરી કરી લેવી ઘટે કે રમત સીધે રસ્તે ચાલે છે; તેમાં સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા, અસત્ય કે ગાળાગાળી જેવાં અનિષ્ટ તત્ત્વો બળ્યાં નથી ને બાળકો યોગ્ય વ્યવસ્થા અને શાંતિથી રમતો રમે છે. બાળકોને એકલાં રમવા મોકલી દઈ ને એ કામ સરતું નથી. આજની આપણી શેરીની કે પ્લે-ગ્રાઉન્ડ ઉપરની રમતોમાં આવાં અનિષ્ટ તત્ત્વો દાખલ થઈ ગયેલાં છે. તેમાંથી બાળકોને બચાવવા સારું માઆપોએ મહેનત લેવી જ ઘટે. અર્થાત્ એ કામમાં શાળા અને ઘરે સહકાર સાધવાનો છે. ‘એ બધું માસ્તરો જાણે ને બાળક જાણે, આપણે એમાં કાંઈ જાણુતાં નથી.’ એમ કહી માઆપ છૂટી ન જ શકે.

વાચન

વાચન એ પણ કુટુંબજીવનને સંઘટિત કરી આનંદ આપનારી પ્રવૃત્તિ છે. બધાં ભેગાં થાય ને આપ કે બીજાં કોઈ એક જણ સુંદર છટાથી

વાંચે ને બધાં સાંભળે; કોઈ વાર તે ઉપર થોડી વાતચીત થાય ને વાચન સમાપ્ત થાય.

જુદી જુદી ઉંમરનાં બાળકો ઘરમાં હોય છે. તેમાં સાધારણ મધ્યમ એવી કક્ષાનું વાચન સામાન્યતઃ રાખવું. વચ્ચે વચ્ચે તેથી નીચી કક્ષાનું પણ લેવાય. તેથી ઊંચી કક્ષાનું વાચન દરેકે પોતા-પોતાનું કરી લેવું જોઈએ.

આમ ભેગા વાચનમાં હાસ્યરસપ્રધાન વાચન ખૂબ મજા આપે છે; પણ બધી જાતના વાચનને અવકાશ તો છે જ: કોઈ વાર મોટાંનાનાં પોતાના લખેલા પાકો, વાર્તાઓ વગેરે પણ વાંચી સંભળાવે ને બધાં પોતાને કેવું ગમ્યું વગેરે કહે, એમ પણ બને. નાનાં પોતાનું લખી લાવે તેમાં મોટાંઓએ ટીકા કરવા કે તેમને શીખવવા બેસવું નહિ.

વાતચીત

આ કૌટુંબિક ક્ષણમાં કોઈ વાર વાતચીતનો પણ વખત રાખી શકાય. માણસો ઘરમાં વાતો તો ઘણી કરે છે. છોકરાં દેખતાં કરે છે, ને કોઈ વાર છોકરાંઓ તેમાં ભાગ પણ લે છે. પણ વાતચીતનો પ્રકાર અને વિષય જોઈ એ તો તેથી સંતોષ નહિ પણ અસંતોષ થાય તેવા હોય છે. કાં તો વાત સામાજિક ખટપટની ને કાં તો વ્યવહારની.

હલકી વાતો ને સંકુચિત આળુની હોય; કાં તો વહેમોની ને ભૂતની ને એવી કાંઈ હોય ને બધી વાતો આળકને વિકસવામાં મદદરૂપ થવાને બદલે તેને ખોટું રસ્તે લઈ જાય. વાતચીતમાં પ્રવાસની વાતો થાય, વૈજ્ઞાનિક થાય, આપુ બહાર જઈ આવ્યા તેની થાય. દુનિયામાં આજે શું ચાલે છે - દેશમાં ને ગામમાં શું ચાલે છે વગેરે કાંઈ પણ ચાલતા બનાવોની વાતો પણ થાય. કોઈ વાર કૌટુંબિક ઇતિહાસનાં પાનાં ફેરવાય. મોટાંઓ પોતાના આળપણુની વાતો કરે, છોકરાંની આળપણુની વાતો કરે, વગેરે અનેક તંદુરસ્ત વિષયો જરાયે કૃત્રિમ થયા વગર દાખલ થઈ શકે છે.

નાટ્યપ્રયોગો

આળકો ઘરમાં નાટકો કરે તે પણ ઉત્તેજવા જેવું છે. તેમની આળવાર્તાનાં નાટકો સુંદર થઈ શકે છે. એની ભાષા ને હાવભાવ ગોખીને તૈયાર કરાવવાં નહિ. ઘણી વાર સાંભળેલી વાર્તા આળકો મોઢેથી બોલીને બજવે, જેમકે સાત પૂંછડિયા જિંદગીની વાર્તા ઘણી વાર સાંભળી હોય તો ને વાર્તા ધ્યાનમાં રાખી બધાં ગોખ્યા વગર નાટક કરી શકે છે. એમાં મોટાંઓ પણ ઊતરે અને અભિનય ને ભાવ સાથે બજવે, તો આળકોને નાટક

કરવાનો ખ્યાલ વધારે સારો આવે. નાટકો બતાવવાનું કામ શાળામાં થતું હોય તોપણ રસથી જોવાવાળાં તરીકે ઘરનાં મોટાંઓ એસે, જુઓ, નાટકની ભાવના (સ્પીરીટ) માં ઊતરી તેની મજા લે, વગેરે જરૂરનું છે.

ગીતો ને રાગ

પારણામાં રડતા બાળકનું ભાગ્ય હજી જિંચું રહ્યું છે કે તેને માતાનાં હાલરડાં સાંભળવા મળે છે. બાળક હરતુંફરતું થાય, બોલતુંચાલતું થાય એટલે તેનો આ અધિકાર છીનવી લેવાની જરૂર નથી. ઊલટું પારણામાંનું બાળક તો માત્ર એના અવાજની સામાન્ય અસર જ લેતું હોય છે, જ્યારે અઢી ત્રણ વરસ ઉપરનાં બાળકો તો એનો રાગ, એના શબ્દો, એનું વસ્તુ વગેરે બધાની મજા લઈ શકે છે. વરસ દહાડે કોઈ તહેવાર આવે ત્યારે ગીતો ગવાય કે રાસડા લેવાય એવી જે અત્યારે સ્થિતિ થઈ ગઈ છે તેને બદલે ગીતો, કવિતાઓ, ભજનો, રાસ વગેરે કુટુંબની હમેશની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે, ને કુટુંબજીવનમાં સરસ આનંદ પૂરી શકે છે. ઘરમાં શાસ્ત્રીય સંગીતને સ્થાન નથી એમ તો નથી જ. પણ એ તો જેને આવડતું હોય તે કરે; અથવા જેઓ સંગીતશાસ્ત્રીનો ખર્ચ ઉપાડી શકે.

તે કરે. સામાન્ય ધરમાં તો ગવાતાં બાળગીતો—
જૂનાં કે નવાં—અધાં કુટુંબો દાખલ કરી શકે.

ગીતોનો અર્થ સમજાવવાની મહેનતમાં
જિતરવાની જરૂર નથી, થોડીએક પ્રાર્થાવિક
વાતથી ગીતનો ભાવ બાળકો કીલી શકે છે ને
તેટલું બસ હોય છે. ખરું તો ગીત કે કવિતા
વગેરેમાં ગાવાની ને તેની સાથે એકંદર શબ્દ-
રચનાની મન ઉપર જે આદહાદહાયક અસર
થાય છે તે ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે; તેમાં શબ્દ,
અર્થ ને અન્વય વગેરે વિદ્યાતક વસ્તુ છે. જો કે
સામાન્ય માળાપો એવી મહેનત લેશે જ નહિ;
પણ વખતે કોઈ શિક્ષકમાળાપ અથવા પંડિત-
માળાપ આવું કરવા લલચાય તેમને તેમ ન કરવા
સારુ આ ચેતવણી છે.

સંગીત

આપણે સામાન્યતઃ શાસ્ત્રીય સંગીતને ધર-
માંથી હટાપાર જ કર્યું છે. અને જે થોડું ધાણું
ક્યાંક ક્યાંક રહ્યું છે તે કાંઈક હલકું ને બેહુકું
એવું છે. વાદ્યની પણ એ જ સ્થિતિ છે. સતાર
ખીન, સારંગી, દિલરૂબા જેવાં મધુર વાદ્યોને ધર-
માંથી રબ મળી છે, અને હારમોનિયમો ત્યાં ત્યાં
રહુકે છે. આપણે બાળકોને સંગીત ન શીખવીએ

તોપણ સંગીત સંબંધેની તેમનામાં સુરુચિ તો જરૂર કેળવીએ. એસૂરું ને ખેતાલ ગાયન તેના કાનને જ ખૂંચે, અને સૂરીલા અને તાલબદ્ધ ગાયનથી સહેજે તે ડાલે. હાલની આપણી રંગભૂમિ ઉપર અથવા સામાન્યતઃ હલકા ધંધાને અંગે પતિત થયેલા સંગીતથી શુદ્ધ શાસ્ત્રીય સંગીત કેટલું જુદું છે એનો બાળકને સહેજે ખ્યાલ આવે એવું આપણે કરવું જોઈએ. તે કેમ કરવું? કોઈ પણ બાબતમાં સુરુચિ કેળવવાનો એક જ રસ્તો છે, તે એ કે તે વસ્તુના ઉત્તમ સંસ્કારી પ્રકારથી બાળકને પરિચિત કરવું. બાળકને કાને હમેશાં અથવા ત્યારે તક મળે ત્યારે સારું સંગીત પડતું હોય તો તે સંબંધેની સુરુચિ તેનામાં વિના પ્રયાસે આવે છે.

સંગીતશાસ્ત્રી રાખીને સંગીત શીખવવું એ બધાં કુટુંબો માટે શક્ય ન જ હોય. પણ ક્યાંઈક સારો સંગીતનો જલસો હોય, સારું ભજન થવાનું હોય તો તે સાંભળવા બાળકો લઈ જઈએ. ઘરમાં પણ આપણને અથવા આપણાં સગાં-વહાલાંમાં કોઈને આવડતું હોય તો તેનું ગાયન કરાવીને બાળકને સારું સંગીત સંભળાવીએ. સાંભળવાથી જ કાન અને સુરુચિ કેળવાય છે.

ઘરમાં આવી બધી આનંદની વસ્તુઓને ને

રમતગમતને પૂરતો અવકાશ આપવાથી . બાળકનું જીવન તો આહ્લાદમય બને જ છે, પણ માબાપોને પણ થોડા દિવસોમાં અનુભવ થશે કે આવી પ્રવૃત્તિની આખા કુટુંબ ઉપર, કુટુંબના આખા વાતાવરણ ઉપર, કુટુંબનાં સગાંઓના એકબીજા પ્રત્યેના ભાવ ઉપર પણ એક સુંદર તંદુરસ્ત અસર થાય છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો અને બીજાં સગાંસંબંધીઓ સૌને એક તાંતુથી બાંધવાનું કામ આવી એકત્ર મળીને કરેલી પ્રવૃત્તિઓ કરશે એમાં શંકા નથી.

પ્રકરણ તેરમું

કયારે કરશું ?

કચારે કરશું ?

આ બધું વાંચીને ઘણાંયે માળાપો કહેશે કે આટલું બધું અમે કચારે કરશું ? કદાચ કેટલાંકોએ તો અરધેથી જ શંકાશીલ બનીને વાંચવાનું છોડી પણ દીધું હશે !

પ્રશ્ન છે કે કચારે કરશું.

જવાબ તો એક જ હોય શકે : Where there's a will, there's a way—મસ્તિશ હોય તો બધું ય થઈ રહે છે. વખત પણ મળે છે ને કુરસદ પણ મળે છે; ધીરજ પણ આવી રહે ને દૃષ્ટિ પણ મળે છે.

આપણા બાળકનું આપણે ત્યાં અવતરવું એની મહત્તા આપણા હૃદયમાં જનગશે ત્યારે કુરસદ, કામકાજ, ધંધાપાણી વગેરે બધી બાબતોની કિંમત જ આપણે મન કરી જશે. પછી તો વખત મળતો નથી વગેરે વાતો આપણા જ જ્ઞાનને વિચિત્ર અને બેહુદી લાગવા માંડશે. આપણે જન્મ આપેલાં આપણાં બાળકો માટે આપણે કુરસદ ન મેળવી શકીએ તે દિવસે જાતદ્રોહ કર્યો છે, સમાજદ્રોહ કર્યો છે એમ જ આપણને લાગવા માંડશે. આપણાં

બાળકો સાથે બે ઘડી આનંદમોજ ન કરી શક્યાં તે દિવસ આપણને વ્યર્થ ગયા જેવો લાગશે. બાળકની મૂંઝવણ દૂર કરી તેના વિકાસનો માર્ગ ઉઘાડી જે દિવસે આપણે તેના મૂંઝાતા જીવને શાંતિસુખ આપ્યું હશે તે દિવસે એ આપણા જીવનની એક ધન્ય પળ આપણને લાગશે.

આ બાબતનો સર્વ આધાર આપણી જીવન તરફની દષ્ટિ ફરી જવા ઉપર છે. બાળકો એટલે આપણા ભોગવિકાસનાં ન ટાળી શકાય એવાં કુપરિણામો નથી પણ આપણા ઉચ્ચ પ્રેમજીવનનાં અદ્ભુત એવાં સુપરિણામો છે એવી વૃત્તિ થવા ઉપર છે. બાળકો એટલે જગતના મોટા ને મહત્વના વ્યવહારોના પ્રમાણમાં ધ્યાનમાં ન લેવા જેવી વસ્તુઓ એમ નહિ, પણ બાળકો એટલે તો આવતી પેઢીના બીજાંકુરો, ને તેમની સંભાળ ને ઉછેરમાં આવતી પેઢીનું ને સમસ્ત મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ રહેલું છે, એ ભાવના જાગૃત થવા ઉપર છે.

ક્યારે કરશું ! આપણાં કામકાજનેમાંથી વખત મેળવીને કરશું; આપણી કંલબો, આપણી જાહેર-સભાઓ, આપણી સમાજસેવા વગેરેમાંથી થોડા થોડા વખત મેળવીને કરશું.

ક્યારે કરશું ? આપણા ગામગપાટાનો વખત બચાવીને કરશું; આપણો બપોરનો આરામનો

વખત, કુરસદ ને ભરતગૂંથણનો વખત વગેરે-
માંથી બચાવીને કરશું. ઘરના કામકાજની સુવ્યવ-
સ્થામાંથી વખત બચાવીને કરશું; કમાવા અથવા
જાહેરમાં કામસેવા કરવા જવાના વખતમાંથી
વખત કાઢીને કરશું,

બાળકોને યોગ્ય એવા ઉદ્યોગે લગાડવાની
આવડત જો આપણે કેળવશું તો અનુભવ થશે કે
આપણે કુરસદનો વખત ગિલટો વધ્યો છે, કારણકે
ન્યારે ત્યારે બાળકો આડાં આવતાં મળ્યાં છે,
તેઓ પોતાનું કામ શાંતિથી કરતાં થાય એટલે
આપણે પણ આપણું કામ શાંતિથી કરી શકીએ.

બાળકોની સાથે તેમની રમતગમતમાં ને
આનંદવિનોદમાં આપણે ભાગ લેવા લાગશું એટલે
આપણને ખબર પડશે કે આપણને તેમાંથી એવો
ઉત્સાહ ને શક્તિ મળે છે, એવો આરામ અને
આનંદ મળે છે કે આપણે આપણાં બીજાં કામો
બમણાં જોરથી કરી શકીએ. બાળકોને સુખી જીવન
આપવાથી આપણું ઘર અને આપણું કુટુંબ એવું
સુખી બનશે કે આપણને બીજાં કામકાજને બાળુએ
ખસેજાનો દસગણો બદલો મળી ગયાની ખાતરી થશે.

જરૂર, આપણે આપણી કેટલીએક મહત્ત્વા-
કાંક્ષા ઉપર અંકુશ મૂકવો પડે, જરૂર, કેટલીએક
મોજામજાહો ઉપર પાણી મૂકવું પડે; કેટલાએક

શોખના વિષયો જતા કરવા પડે. પણ માઆપોને શું પોતાનાં આળકો માટે આટલું કરવું અઘરું છે ? માઆપોના પ્રેમમાં મને શ્રદ્ધા છે. તે પ્રેમની પાસે બાહ્ય માનમાન્યતા કે મોજશોખ ટકી ન જ શકે એવી મારી ખાતરી છે. માટે જ આ પુસ્તક લખાયું છે, અને તે જ શ્રદ્ધાથી તે માઆપોના ક્ષાથમાં મૂકું છું.

